

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою
Бібліотека імені академіка М. О. Лавровського*

Надія Онищенко

З ЗОЛОТОГО ГНІЗДЕЧКА ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ

*Ніжинські родини в колі
видатної актриси*

Ніжин 2019

Рецензенти: кандидат мистецтвознавства **В.Г.Дорохін,**
кандидат історичних наук **Н.М.Дмитренко**

Онищенко Надія

З золотого гніздечка Заньковецької

Збірник публікацій члена Національної спілки журналістів України з 1987 року, уродженки Чернігівщини Надії Онищенко, директорки Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя, — це результат багаторічного пошуку авторки маловідомих або й зовсім незнаних нашим загалом сторінок ніжинської, а відтак і загальнонаціональної історії за чітко окресленою темою – наша землячка Марія Заньковецька в колі талановитих і патріотичних ніжинських родин. Найголовніша цінність цих своєрідних нарисів у тому, що фактологічним тлом для них послужили результати власних пошуків авторки за двома головними напрямками: рідкісні публікації тогочасної періодики, архівні документи та спогади сучасників великої української акторки.

Для викладачів вищих навчальних закладів, учителів, аспірантів, магістрантів, студентів, усіх, хто цікавиться історією української культури, краєзнавців, котрі вивчають історію Чернігівщини та її славетні постаті.

Марія Костянтинівна Заньковецька

ТЕ, ЩО РОЗВОРУШУЄ ПРИСПАНУ ПАМ'ЯТЬ

Нещодавно була оприлюднена ось ця збережена в пам'яті очевидців фраза, злостиво мовлена одним із найбільших імперських україноненавистників генералом російських військ М. Муравйовим на мітингу більшовиків із нагоди знищення студентської оборони Києва під Крутами та взяття столиці в січні 1919 року. Цитую мовою оригіналу: «Если бы мы в свое время повесили Кропивницкого, Заньковецкую, Садовского и Саксаганского, ни о каком национализме не было бы и речи...»

Ось яку силу мала й сьогодні має ця дивовижна плеяда корифеїв українського театру, котру найбільше боялися північні завойовники. І зіркою першої величини в ній була наша видатна землячка Марія Заньковецька.

Як мало ми про неї знаємо... Як рідко посилаємося на її високий житейський чин... Як байдуже ставимося до того, що однозначно стало б предметом гордості, чинником виховання патріотизму молодих людей, місцем сакральним і музеєфікованим в іншій цивілізованій державі. Маю на увазі хоча б колишню садибу Великої України в Ніжині, що за потуранням непатріотичної влади віддано бездуховним приватизаторам із житлового фонду й цим доведено до руйнації, змістового вихолощення цієї безцінної історичної пам'ятки.

За нинішніх складних обставин, коли напrawdę з новою силою пробуджується інстинкт самозбереження нації, з'являються небайдужі автори, які відшукують, збирають, переосмислюють і оприлюднюють, пропускаючи через власне серце, крупинки розкиданих повсюди дивовижних фактів, епізодів, імен, рідкісних світлин і документів доби, спогадів. Їхня присипана пилом і віддалена невблаганним часом правдивість, переконливість, суголосність нинішній добі заторкує «за живе» кожного, хто бодай привідкриє свою душу для пізнання нового, досі невідомого або умисне сфальшованого, викривленого на угоду тогочасній ідеології.

З-поміж таких авторів і Надія Онищенко – досвідчений журналіст, невинуватий правдошукач, краєзнавчі й літературознавчі публікації котрої віддавна охоче друкують всеукраїнські часописи.

Радий презентувати читачеві цю невелику, але таку багату за змістом книжечку, що стала результатом багаторічного пошуку авторки маловідомих або й зовсім незаниханих нашим загальною сторінок ніжинської, а відтак і загальнонаціональної історії за чітко окресленою темою – Марія Заньковецька в колі талановитих і патріотичних ніжинських родин.

Напrawdę: а що ми знали раніше, скажімо, про Москвичових, Булиг, Малиш-Федорців, Грудин, Левченків, Сіриків, Проценків, Коломийченків, Лучицьких, Назарових. Це перший десяток звичайних і водночас незвичайних ніжинських родин, по долях яких так безпощадно, грубо і згубно пройшовся бульдозер

комуно-більшовицьких репресій. Під ним були розчавлені талановиті, патріотичні особистості, яких доля звела з Марією Костянтинівною Заньковецькою.

І в часи того спілкування вони брали від неї або навзаєм давали їй і духовну поживу, і уроки правдолюбства та людинолюбства, з чим завжди кожен ішов відміряними долею непростими життєвськими дорогами.

Найголовніша цінність цих своєрідних нарисів у тому, що фактологічним тлом для них слугували результати власних пошуків авторки за двома головними напрямками: рідкісні публікації тогочасної періодики, архівні документи та спогади сучасників великої української акторки. Щодо останніх, то більшість із них виявилася приїжджими до Ніжина далекими гостями, часто заокеанськими, яких притягували до малої Батьківщини невидимий поклик їхніх предків, родинна пам'ять, потреба в сповіді перед земляками й жага пізнання своїх витоків. Як важливо було віднайти таких людей, розворушити потаємні засіки їхньої пам'яті.

Ряснота промовистих здебільшого невідомих фактів і лаконізм викладу – ще одна особливість цієї книги. Авторка цим ніби спонукає додумувати подальший розвиток подій, шукати відповіді на нескінченні «чому?», «як?», «за віщо?» в інших джерелах. Нерідко таке «додумування» мимоволі виводить читача на несподівані висновки. Як це, скажімо, у названих фактах про конфлікт між новатором Лесем Курбасом і ніжинським митцем, шанувальником українського реалістичного театру Дмитром Грудиною. За цим, звісно, стояли комуністичні ідеологи, котрі вміло нацьковували один на одного талановитих особистостей з українськомовного середовища, маніпулюючи чистотою їхніх намірів служити національному мистецтву.

Низка чи не вперше оприлюднених фактів і епізодів заслуговує на окремі дослідження. І це дає сподівання, що авторка не залишить порушену важливу тему й порадує читача новими результатами своїх невтомних і таких потрібних у нинішній, поки що на превеликий жаль, не Українській Україні, розшуків.

Микола ТИМОШИК,
доктор філологічних наук, професор

Ім'я як реліквія¹

Орлятком з мого золотого гніздечка називає Марія Заньковецька в одному з листів Бориса Романицького – свого учня й театрального послідовника. На фотографії, зробленій у Ніжині 1918 року, ми бачимо поряд з Марією Костянтинівною й Борисом Васильовичем ніжинських аматорів, з якими ставила вистави в Ніжині видатна актриса й багатьох з яких вивела на професійну сцену.

Сьогодні, як і в XIX столітті, вибухає інстинкт самозбереження нації, і ми знову повертаємося до історії українського театру, у якій значне місце займають наші земляки.

Саме ім'я цариці української сцени, як називав Заньковецьку Михайло Грушевський, її перебування в матеріному домі на Мигалівці в перерві між гастролями продовжило в Ніжині театральну традицію, започатковану ще Миколою Гоголем і гімназистами.

Першим виступом видатної актриси в рідному місті гімназистка Оксана Герасименко називає п'єсу «Глитай, або ж павук» приблизно 1903 року. 1906 р., улітку, Марія Костянтинівна організовує в нас трупку місцевих аматорів, які склали основу «Театру грамотності» Миколи Садовського.

У списку членів Ніжинського музично-драматичного товариства на 1 травня 1908 року маємо М. К. Заньковецьку як почесного члена. На роки 1909–1912 припадає її участь в студентському драматичному гуртку. 24 лютого 1912 року на користь учням Грецької школи та своєкоштных студентів інституту князя Безбородька виставляли «Наймичку». І. Карпенка-Карого, де Заньковецька грала Харитину.

А ось як оцінює рецензент роль Тетяни Барильченко з «Суєти», поставленої в Ніжині 29 листопада 1914 року: «Счастливы нежинцы! Право, счастливы. Хотя изредка могут они наслаждаться ярким, кипучим и многогранным талантом великой землячки своей, неувядаемой гордыни украинской земли. День ее выступления – культурный праздник нежинцев, и они с нетерпением ждут этого светлого дня».

Ім'я М. К. Заньковецької було прапором у діяльності багатьох провінційних просвітянських, громадських, драматичних гуртків і організацій. 6.VIII.1917 року в м. Козельці засновується літературно-артистичне товариство імені М. К. Заньковецької, що має за мету розвиток і популяризацію українського мистецтва. Боротьбу «з безграмотним малоросейством», що затримує природний розвиток культури в масах, починає в 1922 році в Ніжині державна драматична судія імені М. К. Заньковецької, заснована її учнем Дмитром Грудиною-Ковалем.

¹ Онищенко Н. П. Будинок Заньковецької: поки не пізно. *Просвіта*. 1994. № 4–5. С. 8.

Пам'ятник Марії Заньковецькій та будинок її матері в Ніжині

Орлята з золотого гніздечка актриси 1926 року створили в Ніжинському окружному музеї імені М. В. Гоголя куток М. К. Заньковецької. 266 експонатів, більшість з яких передала сама актриса, розповідали про життя і творчість видатної землячки. Музей був відкритий для глядачів лише до 1934 року.

1926 року через те, що будинок потребував ремонту, актриса переїхала в Київ доживати віку в сестри Лідії. 1927 року міськрада ухвалила рішення про ремонт будівлі Заньковецької й доручила це зробити міськгоспу. Ішлося про створення музейної експозиції й побудову зимового театру першої народної артистки України. Із цією метою навіть рахунок відкрили для збору коштів. Після смерті актриси 1934 року, усупереч її заповіту віддати будинок на потреби культури, тут влаштували гуртожиток медичного училища. Згодом – тимчасове житло для робітників ремонтно-будівельної дільниці. 1994 року до 140-річчя від дня народження Марії Заньковецької знову мовилося про музеєфікацію будинку або обладнання тут малої театральної сцени. Але вийшло як завжди.

У вересні 2016 року в колишній садибі актриси за ініціативою громадськості на будівлі поновили дошку про проживання тут Марії Заньковецької й повісили ще одну про те, що тут 1907 року святкував Великдень Михайло Грушевський. Після врочиної частини всі, хто зібрався на цю подію побачили... закладений фундамент прибудови до пам'ятки культурної спадщини. З'ясували, що будівлю ще 2015 року дозволили приватизувати п'ятьом сім'ям, які всупереч законодавству про збереження культурної спадщини реконструюють її на свій смак. Міська влада не здогадалася музеєфікувати хоча б одну кімнату.

Але про подвижництво цієї української інтелігентки в рідному місті свідчить не тільки пам'ятник авторства Олександра Скобликова на площі її імені, встановлений 1993 року, вулиця й коледж культури й мистецтв, названі на її честь. Ім'я актриси стало сімейною реліквією для багатьох поколінь у мистецьких і наукових родин Ніжина: Проценків, Москвичових, Лучицьких, Назарових, Шекун-Коломийченків, Богомольців, Малиш-Федорців, Левченків. Воно спрямувало їхню долю, стало духовним ґрунтом їхнього активного творчого існування. Про це збереглися спогади Миколи Садовського, Оксани Булиги, Марії Малиш-Федорець, Федора Проценка, Наталії Богомолець-Лазурської.

Про це в нарисах цієї книжки, котра (Так хочеться. – Н. О.) зацікавить не тільки краєзнавців, а й усіх, хто пишається своєю приналежністю до українства.

Де ж учився батько Заньковецької?²

Сьогоднішній розвій української культури спричинений насамперед відсутністю ідеологічного тиску. Усі види мистецтва ми сприймаємо як самодостатні, а не як додаток до ідеології. І це дає змогу заповнити прогалини в історії культури. Адже багато з них замовчувалось або вилучалося з політичних міркувань. Заохочувана радянською ідеологією кон'юнктура спотворювала наше національне обличчя.

Так вийшло і з образом Марії Костянтинівни Заньковецької. 1923 року радянська влада удостоює її звання першої народної артистки Республіки, приписуючи таким чином усю її акторську дореволюційну славу радянському театру. Із того часу діяльність нашої видатної землячки розглядалася хрестоматійно. Навіть автор капітальної монографії «Марія Заньковецька» доктор філологічних наук професор С. М. Дурилін опускає багато її біографічних фактів, бо не може відкрито посилатися на джерела, на заборонені імена й прізвища репресованих дослідників театру, друзів актриси.

У карній справі співачки Марії Феофанівни Шекун-Коломийченко, розстріляної 1938 року, М. К. Заньковецьку, через чотири роки після смерті, називають «бывшей артисткой, личностью, объединяющей весь контрреволюционный элемент города Киева».

² Онищенко Н. П. Де ж вчився батько Заньковецької? *Деснянська правда*. 1998. 30 квітн. (№ 68). С. 7.

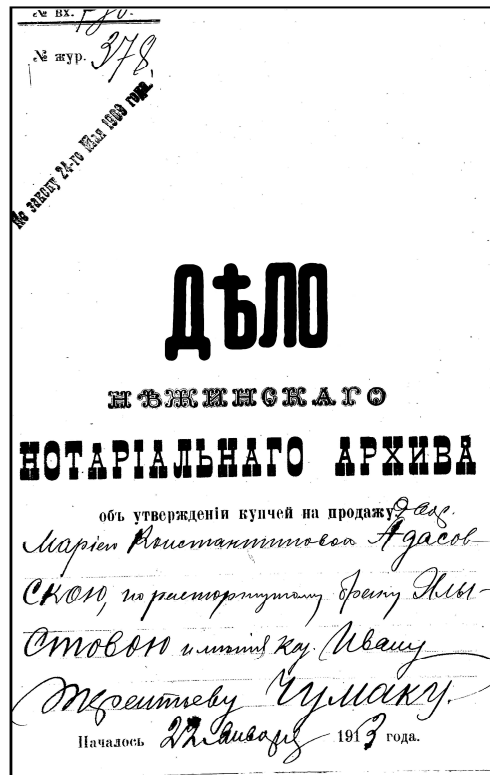
Отака двозначність і завуальованість викликала сумніви з приводу багатьох наведених у наукових працях фактів. Зокрема, протягом тривалого часу не було доказів навчання батька Марії Заньковецької в Ніжинській гімназії вищих наук у ті роки, коли там навчався М. В. Гоголь.

«Цей сімейний переказ позбавлений історичної підстави, – стверджує С. М. Дурилін. – Гоголь народився в 1809 році, вступив у 1821 у Гімназію вищих наук князя Безбородька. Закінчив її 1827 року. К. К. Адасовський народився 1816 року. У рік вступу великого письменника до Гімназії Адасовському було лише п'ять, а в рік виходу з неї Гоголя батькові Марії Заньковецької минуло 11 років».

Старший науковий співробітник відділу держархіву Чернігівської області в м. Ніжині В. І. Симоненко звернув увагу на документи, що уточнюють біографію К. К. Адасовського. У справі Ніжинської дворянської опіки за 1862 рік ідеться про виплату малолітньою сиротою дворянкою Ганною Клобуковою з містечка Носівки боргу спадкоємцям якогось губернського секретаря (прізвище нерозбірливо – Н. О.) – розміном 300 рублів сріблом. Про прибутки маєтку Клобукової опікуни повідомляють члену Ніжинської Дворянської опіки повітовому судді Костянтину Костянтиновичу Адасовському.

Чи не може це бути батько актриси? С. М. Дурилін стверджує, що 1834 року в сімнадцятирічному віці Костянтин Адасовський, після смерті батька, почав служити в Чернігівській палаті цивільного суду. А 1858 року в чині титулярного радника був призначений засідателем повітового суду. Очевидно, він мав юридичну освіту, що, починаючи з 1840 року, надавав Ніжинський юридичний ліцей. І хоч прізвище Адасовського не трапляється в списках випускників, та іменна відомість за другу половину 1832 року Гімназії вищих наук князя Безбородька про її вихованців серед пансіонерів (тих, хто проживав у Гімназії – Н. О.) називає й Адасовського Костянтина, сина статс-капітана Чернігівської губернії Ніжинського повіту, який вступив на навчання 10 грудня 1826 року.

Автор монографії «Марія Заньковецька» припустився помилки, а саме: Микола Гоголь закінчив Гімназію 1828 року. Йому було тоді 19 років, а Костянтину Адасовському – дванадцять. Отже, вони вчилися в один час і, як згадували родичі, могли разом брати участь в аматорських виставах.

Старий український театр. Колаж Богдана Сагатівського

Відсутність нашого героя у списках випускників можна пояснити двома припущеннями: смертю батька Адасовського, Костянтина Григоровича, 1832 року й реорганізацію Гімназії вищих наук у фізико-математичний ліцей. У зв'язку з останньою подією Гімназію залишили багато її вихованців. Можливо, К. К. Адасовський отримав юридичну освіту пізніше?

Згасла зоря³

Фото за підписом «Г. Ніжинська» зберігалося в архіві першої народної артистки України. І факт цей дає змогу припустити, що молода жінка на ньому, а це була Галина Василівна Москвичова, належала до кола близьких людей Марії Костянтинівни Заньковецької. Так воно й було. І хоч наша героїня не залишила мемуарів про своє театральне життя, та програмки, спогади інших людей, її листування, книжка для записів власних віршів свідчать про неї, як про особистість непересічну. Вона справді обожнювала Марію Костянтинівну як актрису й, наслідуючи її, навіть сценічне псевдо взяла на честь міста, у якому народилася й виросла.

У сім'ї найманого робітника Василя Москвичова було троє дітей: Галя, найстарша, народилася 1882 року, Паша була молодшою на три роки, а найменшого улюбленця Йосипа, 1888 року народження, вони пестливо називали Ёнчиком. Жили неподалік від дому Адасовських у провулку Сучковому.

Можливо, ця обставина, а ще загальне захоплення театром та його світочем М. К. Заньковецькою і привело їх усіх на аматорську сцену.

На початку ХХ століття театральні гуртки в Ніжині діяли при Народному домі, відкритому на вулиці Воздвиженській 1898 року. І, звичайно, кожен приїзд видатної актриси в рідне місто ставав подією для аматорів. Ось як пише про це в театральних згадках Микола Садовський: «1906 рік. У деяких справах я поїхав до Ніжена, де жила Заньковецька. Вона згуртувала з тамтешніх молодих інтелігентів аматорський гурток і дає вистави. Виставляли «Лісову квітку». Заньковецька сама грала головну роль». Вона в цей час за свідченням М. Є. Малиш-Федорець ставить «Суєту» Карпенка-Карого. «Днів за 10 ішла наша вистава, на якій був і сам

Галина Ніжинська

³ Онищенко Н. П. Згасла зоря. *Деснянська правда*. 1997. 12 серпн.(№ 72). С. 5-7.

Садовський. На другий день усі зібрались у Заньковецької, і Садовський відібрав Івана Ковалевського, мене, Галю Ніжинську, Лізу Хуторну і Юхима Миловича до свого театру, який відкрився в Полтаві». Так згадувала Малиш-Федорець.

Небога Галини Москвичової, дочка Паші, В. Я. Батюта передала мені листівки за 1907, 1909 роки адресовані Галі Ніжинській у Київ у Театр грамотності в трупу Садовського. Це особисте листування представляє нам людину романтичну, щиру. Риси ці приваблювали, очевидно, до неї багатьох людей. Ось які рядки надіслала Галина 1913 року в Санкт-Петербург Мирону Ладо:

Тяжко самотнім в далекім краю
В умовах, кайданах життя.
А ще гірше спати у рідному краю
І спати без мрії, без пуття...

Спроба віршувати, схильність до високості були характерними для Галини та її друзів. Збереглася «Книжка для записи стихотворень Г. В. Ладо». Родичі стверджують, що вона була заміжня за вже згаданим Миромом Євтихевичем Ладо. А ще після її смерті залишився щоденник за 1923–24 роки у вигляді віршів, оповідань, роздумів Олексія Шенгеря, актора драми. Навіть на залізничному квитку він написав вірш, який присвятив своїй Мрії. На фото, подарованому актрисі, напис: «Ясному проміню мого життя!!! Від Олекси – Галіні. 28 жовтня 1924 року.»

А це напис на іншому фото: «На хороший спомин тій, котра щиро працювала на ниві народного театру, свято любила святе искусство і не раз горько лила сльози за упадок його на Україні нашій милій. Вид Евхімія Гнатовича Скорохода. Ніжин. 20 вересня 1913 року». У цей час вона вдома. На вулицю Дорогінську їй посилає листи коханий Мирон. Під режисерством Скорохода аматори й Ніжинська ставлять «Наймичку». На репетиції приходять і Марія Костянтинівна.

Їхні прізвища стоять поряд і в афіші за 1919 рік, яка сповіщає, що в суботу 29 жовтня Ніжинським українським гуртком під орудою М. К. Заньковецької виставляється «Безталанна» на користь бідних учнів комерційної школи. Заньковецька – головний режисер. Ніжинська – Софія.

8 травня 1916 року товариство українських артистів за участю М. К. Заньковецької і О. К. Саксаганського виставляло «За двома зайцями» Старицького. Опанас Карпович виступив режисером і виконавцем ролі Голохвостого. А от Явдоху Пилипівну Сірко грала Ніжинська. У цій програмці, виставленій у художньому відділі Ніжинського краєзнавчого музею, диригентом вистави названо Є. Москвичова. Брат Галини починав виступати як музикант-аматор. А закінчивши Варшавську консерваторію, став професором по класу скрипки Львівської консерваторії аж до смерті 1974 року.

Ще одна програмка, очевидно, за 1916 рік. «У суботу 18 серпня українською трупою під орудою Г. В. Ніжинської виставлено буде «Жидівка-вихрестка». Роль Сари виконує Ніжинська. В анонсі повідомляється, що в неділю виставляють п'єсу «Невольник» Кропивницького.

1917 року Галина Ніжинська – актриса української трупи міського театру в Курську. За підписом Віктора вона отримує сюди пасхальне вітання: «Пусть труден путь, но бодрые духом достигнут вершины горы, где сияют яркие лучи, где занимается светлая заря, заря новой жизни!».

Галина Москвичова була однією з тих, хто засвідчував цю нову зорю на сцені українського театру. Її творче життя було освітлене аурою Марії Костянтинівни Заньковецької. Можливо, і Галинина зоря засяяла б яскравіше, якби вона прожила довше. Гастрольні переїзди, акторська невлаштованість позначилися на її здоров'ї. Стомленою й знесиленою вона приїхала до сестри в Ніжин 1936 року. Тяжко захворіла, і Паша відвезла її в київську лікарню, де Галина померла. Родичі розповідали, що її поховала театральна громадськість неподалік від могили Марії Костянтинівни.

Віртуоз⁴

На фотографії, виставленій у художньому відділі Ніжинського краєзнавчого музею, погрудний портрет елегантно вдягнутого молодого чоловіка. Це Йосип Москвичів, сфотографований приблизно в 1910-х роках в ательє відомого ніжинського майстра Серебреника. Поряд портрети його старших сестер Галини й Парасковії.

Усі вони починали як аматори театральних колективів, які організовували в Ніжині навколо Марії Костянтинівни Заньковецької. Видатна актриса помітила здібних дітей із родини сусіда, найманого робітника Василя Москвичова, як його називали в Ніжині. Вона вивела на професійну сцену Галину, допомогла у творчому становленні Йосипу.

У 1909–1912 рр. він навчається у Варшавській консерваторії у Ст. Барцевича, згодом – у Петербурзі у Л. Ауера, М. Безекирського і М. Ерденка, а на канікули приїздить додому. Тут уже дає уроки гри на скрипці Андрієві Проценку, котрий стане заслуженим артистом України, професором, засновником української школи гри на флейті.

Відтоді скрипаль Москвичів грає в оркестрах оперних театрів Києва та Одеси, він концертмейстер і диригент оркестру Київського театру Миколи Садовського.

Йосип Москвичів

⁴ Онищенко Н. П. Віртуоз. *Ніжинська панорама*. 1999. 28 травн. (№ 13). С. 5.

Йосип Москвичів виступає диригентом «За двома зайцями» Старицького, що виставило 8 травня 1916 року в Ніжині товариство українських артистів за участю М. К. Заньковецької і О. К. Саксаганського. Опанас Карпович – режисер і виконавець ролі Голохвостого, а Явдоху Пилипівну Сірко грає Галина Москвичова, на сцені – Ніжинська. Ось таке коло творчих особистостей формувало українського скрипаля, педагога, диригента Москвичіва.

1919 року його привозить до Львова Микола Садовський. Від 1 вересня 1920 року наш земляк стає викладачем класу скрипки у Вищому музичному інституті імені М. Лисенка. Він часто виступає з сольними концертами у Львові та за його межами.

Газета «Діло» (1928) повідомляла, що в Тернополі відбувся святковий концерт на честь Т. Шевченка й писала: «Найбільшою атракцією концерту були виступи відомої нашої піаністки В. Божейко і скрипаля Й. Москвичіва... Виступ Й. Москвичіва був теж не менш вдалим... Він зіграв «Сонату» Моцарта і «Серенаду» Чайковського. Змушений оплесками..., зіграв він два твори власної композиції, а саме: «Каденцу» й «Етюд», які зробили на слухачів велике враження. На кінець зіграв він по-мистецьки твір В. Безкоровайного «Українські думки» № 6. Техніка гри, чудова інтерпретація, висока дистинкція у фразуванні – це його прикмети як віртуоза й композитора...»

1931 року журнал «Кіно» повідомляв: «Заходом музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові 18 червня 1931 р. відбувся концертний вечір, на якому виступив наш відомий скрипаль проф. Москвичів. У програмі Франк, Чайковський, Глюк, Бах, Паганіні, Нашез, Москвичів. Аудиторія незвичайно приємно вислухала нашого віртуоза, який один у нас відтворює свою програму з пам'яті, а особливо Чайковського».

Йосип Москвичів писав також власні композиції для скрипки. Це «Імпровізація», «Думка», «Елегія», «Фантазія фа-дієз мінор», «Ескіз», «Концерт-фантазія» та інші.

Віртуоз у 1920–33 роки ще викладав скрипку в консерваторії ім. К. Шимановського, з 1940–44 років – у музичному училищі, де був директором. Його учнями були відомі пізніше скрипалі Юрій Крих, Євген Цегельський, Олександра Деркач, Ярослав Лабка. Своім добрим знайомим по Ніжину, з яким вона зустрічалася у Львові, називає маестро Москвичіва відома камерна співачка Марія Шекун-Коломийченко, репресована 1938 року.

Бог був милостивим до нашого героя. Він здійснив свою мрію: виразив себе в музиці та в багатьох учнях. І це заспокоювало його душу на останок життя.

«Колоритна фігура Й. Москвичіва завжди привертала увагу перехожих, коли він прогулювався проспектом Т. Шевченка у Львові», – написав про нього Я. Михальчишин. Із теплотою згадує інтелігентність старшого колеги і народний артист України, професор, диригент Національної опери України імені Т. Г. Шевченка Іван Гамкало.

Помер Йосип Москвичів 20 лютого 1974 року на 86 році життя й був похований на Личаківському кладовищі у Львові. Наша згадка про нього – це квітка на могилу від землі.

Оксана Булига⁵⁶

Донька сільської вчительки з Вертіївки Оксана Герасименко народилася 1886 року. У 86 прожитих нею літ вмістилося багато бурхливих подій нашої історії. Та пам'ятними виявилися зустрічі з Марією Заньковецькою, безпосередня робота з нею на сцені, дружнє спілкування майже до смерті актриси. Про це Оксана Фадіївна 1962 року залишила дуже емоційні спогади, що зберігаються сьогодні у відділі держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. Вони – свідчення культурного життя міста кінця XIX початку XX століття. Порівнюючи його з нинішнім, зримо відчуваємо, що ми втратили.

Уперше Марію Заньковецьку, уже відому артистку, гімназистка Оксана Герасименко побачила приблизно 1903 року в п'єсі «Глитай, або ж павук». Знаменита сцена, коли Олена втрачає розум, так потрясла юну театралку, що вона сама вирішила стати артисткою. Брала участь у аматорських виставах, мала успіх, але образ Заньковецької в побачених ролях був далекою й недосяжною зіркою. Вступити на професійну сцену завадили матеріальні нестатки. Мама, сільська вчителька, вдова, мала 30 карбованців заробітку на трьох дітей. Рано вийшла заміж і Оксана. І вже її три доньки не дали змогу поїхати її з гастрольною трупю, як це зробила гімназична подруга Ліза Островерхова. І тому можна зрозуміти хвилювання аматорки Оксани Булиги (це її прізвище за чоловіком – Н.О.), коли 1914 року на репетицію «Наймички» в ніжинську любительську трупу прийшла сама Марія Костянтинівна.

«Мого виходу ще не було. Раптом двері відчинились, і увійшла Марія Костянтинівна. Це була вже немолода дама вся в чорному, з виразним, симпатичним обличчям. Особливо гарні були очі. Вона сіла в першому ряду і стала

Оксана Булига

⁵ Відділ держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 417. оп. 1. С. 924.

⁶ Онищенко Н. П. Оксана Булига. *Вісті*. 1995. 10 лют. (№ 5(6)). С. 8.

дивитись п'єсу. Я стояла за лаштунками ледве жива. Чую, як Марія Костянтинівна робить зауваження, тон у неї незадоволений. Мій вихід. На сцені мене немає, є тільки Мелашка. Закінчилася роль, ховаюсь за лаштунками. Підходить Скороход і говорить, що Марія Костянтинівна хоче зі мною познайомитись. Я підходжу, хвилююсь. Мені здається, що грала я погано, і про це мені скаже Заньковецька. Але вона усміхається, подає руку і каже, що в мене талант, і мені треба багато працювати над собою».

Вони зустрілися вдруге через два роки. Марія Костянтинівна пригадала ту роль і запропонувала разом репетирувати «Лимарівну», ту саму, яку написав для Заньковецької Панас Мирний. Спілкування з першою величиною української сцени вплинуло на Оксану Булигу, як на творчу людину та громадянку. І хоч вчителька не вказує на це безпосередньо, та її життєва позиція навіртає на таку думку.

Навесні 1917 року ніжинський комісар Центральної ради Іполіт Ковалевський видав брошуру «Хто ми, що ми і чого нам треба», у якій доводив право українського народу на самовизначення. Це ж саме він стверджував і на маніфестаціях, присвячених шевченківським дням. На сторінках «Известий Нежинского Общественного Комитета», органу місцевої влади, комісара звинуватили в шовінізмі, у відірваності від справжніх прагнень і намірів українців.

8 серпня 1917 року в дискусію вступає Оксана Булига. У її листі «В защиту г. Ковалевського» читаємо: «Я ні до яких партій не належу, а коли бачу неправду, не можу мовчати. У його (Ковалевського – Н. О.) пристрастних промовах відчувалась любов до людей і сум, що люди не розуміють свого щастя. І одні сплять, інші озлоблені й шкодять завоюванням революції, а третім, крім їхньої ситості, нічого не треба.

Що стосується історії України, то про це давно сперечаються й ще довго будуть сперечатись не ми, грішні, а вчені історики, та ніяк не переконують один одного, а ми, українці, незважаючи на всі суперечки, любимо свою Україну, і минуле її для нас священне».

Відвідувачі художнього відділу Ніжинського краєзнавчого музею звертають увагу на поживтілу театральну програмку за 1918 рік. 11 червня Українська трупа місцевого народного театру під орудою Марії Заньковецької ставить «Суєту» І. Карпенка-Карого. Роль Тетяни виконує М. Заньковецька, Аделаїди – добродійка Булига.

Ось як згадує про це Оксана Булига. «Аделаїда входить у дім чоловіка П'єра. Її зустрічає Тетяна, мати П'єра. Вона обнімає мене і говорить: «Невістчко моя дорога». А тихенько шепче мені: «Твоя мрія здійснилась. Тебе на сцену виводить сама Заньковецька». Я від щастя тільки стисла їй руку».

Востаннє вони побачились 1932 року, за два роки до смерті Заньковецької. Булига приїхала в Київ провідати хвору актрису. З інтересом вислухала Марія Костянтинівна ніжинські театральні новини і з сумом сприйняла повідомлення про те, що Оксана ніде не грає, а вчительствує і виховує дітей.

– Жаль, дуже жаль, загинув такий талант.

У цих останніх словах Заньковецької – нещаслива доля Оксани Булиги. Вона не змогла повністю реалізувати закладений у ній великий творчий потенціал. Через обставини особисті й суспільні. Наприкінці 20-х років культурне життя в Ніжині почало згасати через репресії «українських націоналістів». Одних усували з посад, інших розстрілювали. 1934 року ліквідували Ніжинський окружний музей, 266 експонатів якого з відділу М. К. Заньковецької були передані в Київ, а то й загинули навіки.

Налякана таким перебігом подій, Оксана Фадіївна Булига 1939 року змушена була разом з іншими інтелігентами підписати відозву про величезну турботу вождя Сталіна про радянське вчительство. Пізніше лише дітям і онукам вона розповідала про своє театральне минуле, називала прізвища людей на груповому фото. Наша публікація – данина пам'яті цій талановитій сміливій жінці.

Театральним шляхом з Ніжина до Мельбурна⁷

В енциклопедичних виданнях, надрукованих в Україні, немає біографії цієї актриси: навіть у довіднику «Митці України» (Київ, 1992). Інформацію про життя та творчість української артистки Марії Малиш-Федорець подають «Енциклопедія українознавства» (діаспорне видання нині в Україні перевидається) та спеціальна театрознавча література.

«...Вона мала чудові акторські дані. Це була гарна жінка середнього зросту, пластично виразна, з цікавим обличчям, гарними очима, приємним грудним від природи поставленим голосом, їй, актрисі глибокого сильного темпераменту, вдавалися ролі палких натур і кокеток. У ліричних ролях вона була слащавою, а іноді впадала в мелодекламацію. Добре грала в комедії...», – так писав про актрису режисер Василь Василько.

Народилася вона 2 лютого (20 січня за старим стилем) 1885 року в Ніжині на

Марія Малиш-Федорець

⁷ Онищенко Н. П. Театральним шляхом з Ніжина до Мельбурна. *Слово Просвіти*. 2010. 17 бер. (№ 11). С. 1-2.

Чернігівщині в родині мирового судді. Сім'я була великою: чотири хлопчики і три дівчинки. Марія була найменшою і не пам'ятала матері, бо та померла, народивши останню дитину. Батько залишився вдівцем, але подбав про те, щоб усі діти отримали освіту в Ніжинській гімназії.

Сімнадцятирічною Марія бере участь у виставах ніжинського аматорського гуртка, керованого Марією Заньковецькою. Аматорка дебютує в «Суєті» Івана Карпенка-Карого, зрежисованою Заньковецькою. Це було 1906 року. Ось як вона сама розповідала про це в Австралії Дмитру Нитченку. «Ця вистава була великою новиною для Ніжина, бо ніхто з нас досі не грав на сцені. У передньому ряду сидів Садовський, а між глядачами – наші батьки й родичі. Напередодні Марія Костянтинівна зібрала нас у своєму домі. Після чаю вона сіла до роялю і почала співати циганську пісню з «Циганки Ази»: «Даремно я по цілім світі тебе шукаю, друже мій». Потім, на пропозицію Заньковецької, ми заспівали народну хорову пісню «Ой, що ж то за ворон». Вона теж підтягувала, а Микола Карпович заспівував, прислухаючись до наших голосів. А потім вибрав з усіх нас Івана Ковалевського, мене, Галю Ніжинську, Лізу Хуторну і Юхима Миловича. На другий день після вистави ми знову зійшлися в Заньковецької, і Садовський відібрав згаданих вище до свого театру, який відкрився в Полтаві. Батьки багатьох з нас не відпускали, були плачі і сцени».

У ролі Наташі з «Суєти» дебютує Марія на професійній сцені 1906 року. Заснований двома корифеями колектив, що увійшов в історію під назвою «Театр Миколи Садовського», буде стаціонарно працювати в Києві, а 1920 року останні вистави театру дограватимуть у Кам'янець-Подільському. Сюди був запрошений і відомий актор Іван Мар'яненко, дружина Карпенка-Карого Софія, Олександра Герцик – дружина відомого співака Івана Козловського. З першого до останнього дня в цьому театрі весь час працювала Марія Євгенівна Малиш-Федорець. Маючи гарний голос, меццо-сопрано, Марія закінчила 1912 року драматичну вокальну школу імені Миколи Лисенка.

Глядачі та критики відзначали актрису як талановиту виконавицю героїчних та характерних ролей у драматичних і оперних виставах театру Миколи Садовського: Варка («Безталанна» Івана Карпенка-Карого), Ликера («Зимовий вечір» Михайла Старицького), Юнона («Енеїда» Миколи Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Степана Гулака-Артемовського) та інших. Цікавими акторськими знахідками критик Софія Тобілевич у книзі «Мої стежки та зустрічі» називає три роботи: «Образ Варки з «Безтальної» був саме тим, що найкраще вдаввся артистці. Роль чарівниці надзвичайно їй пасувала. Тут якнайкраще відчувалася якась дика темпераментність. Такими ж рельєфними, переконливими були в неї образи дружини Богдана Хмельницького Гелени та Амелії в «Мазепі». Партнерами на сцені були Марія Заньковецька, Микола Садовський, Северин Панківський, Іван Мар'яненко, Олександр Певний, Лесь Курбас. Режисер Микола Садовський часто добирав до репертуару такі твори, де були ролі для сценічного партнерства з ученицею-улюбленицею Марією Малиш-Федорець. Так, в дуеті

«Камінний господар» Лесі Українки (Командор і Донна Анна), «Ведмідь» Антона Чехова (Смирнов і Попова). Про останню названу спільну роботу критики писали: «...Це була справжня весела комедія, феєрверк барв філігранної психотехніки артистів!»

З успіхом виступала Малиш-Федорець не тільки в класичних п'єсах, а й у сучасних, що знайшли своє першопрочитання на сцені театру Миколи Садовського: Марина («Зачароване коло» Леоніда Риделя), Оксана («Про що тирса шелестіла» Сергія Черкасенка). Театральні критики, відзначаючи позитивне у творчості Малиш-Федорець, водночас вказували і на вади акторських робіт – нерівність гри, зайву ефектність, втрату інтуїтивно знайденого малюнку ролі в подальших виставах. У деяких рецензіях висловлювалося негативне ставлення до особистого життя актриси, звинувачення у творенні любовного трикутника Садовський – Заньковецька – Малиш-Федорець.

У роки війни Марія Малиш-Федорець опиняється в Німеччині, у 50-х роках переїздить до Австралії. На сцені Народного Дому в м. Мельбурні в її режисурі йшли вистави «Наталка-Полтавка», «Майська ніч», «Чорноморці». У виставах брав участь і чоловік Марії Євгенівни Іван Мартинюк (на сцені Миколаєнко).

1997 року Батьківщину свого чоловіка вперше відвідала вдова уродженця Ніжина, українського художника в Канаді Вадима Доброліжа пані Валентина. Побачивши в краєзнавчому музеї фото нашої героїні, вона радісно вигукнула: «Це ж Малиш-Федорець! Ми зустрічалися з нею в Ганновері 1945 року». На моє прохання вона написала спогади про ту зустріч. «Вліті 1945 року наша родина прибула до Бад-Недфорда (десь за 30 км від Ганноверу). Там вже зібралося чимало українців, котрі боялися повертатися на «родину». Серед них були диригент київської опери Горбенко, його дружина (балерина), піаніст-педагог киянин Вадим Кіппа, співак Неділько (здається, баритон) та інші хорові співаки й танцюристи. А також Марія Малиш-Федорець та її чоловік Миколаєнко. Створився невеликий ансамбль пісні й танцю. Виступали: балетне тріо, хор з 16–18 осіб. Кіппа виконував твори Моцарта, Бетховена, Шуберта, Шумана, Шопена. Сопрано «Х» (не пам'ятаю прізвища) співала твори українських і західноєвропейських композиторів, виконувалися драматичні скетчі. Миколаєнко співав «Сонце низенько», «Ніч яка місячна» та інші пісні. Концерти відбувалися в будинку-готелі, де мешкали артисти і їхні родини. На одному був присутній представник військової управи. Йому сподобалося, і він запросив артистів виступити у військовому британському клубі. Виступ випав успішно, і після того ансамбль давав концерти в інших військових частинах Ганновера. Під час кількомісячного знайомства ми заприятелювали з парою Малиш-Федорець – Миколаєнко. Це були талановиті і щирі люди, і приємно було з ними спілкуватися».

Ще один цікавий спогад із книги Дмитра Нитченка «Силуети». 1936 року Московський військовий округ запросив український театр поїхати з виставами на Північ. Це було вперше від часів революції. Вийшовши на вулицю в Архангельську, Марія Малиш-Федорець побачила велику афішу а біля неї – змарнілу обшарпану

жінку. Та наблизилася й назвала актрису на ім'я. Це була Варя Маслюченко – дружина репресованого Остапа Вишні. Її з дванадцятирічною донькою теж вислали на Північ. Колишня актриса театру Курбаса, Гната Юри ходила працювати прибиральницею за сім кілометрів по льоду. Марія запросила Варю на виставу. «Коли заграли увертюру до «Наталки-Полтавки», по залі прокотився стогін, – згадувала Малиш-Федорець. – Адже більшість глядачів були засланці з України. Коли була сцена розмови Терпелихи з Наталкою, і я сказала: «Убожество і старість моя силкують мене скорше віддати тебе заміж»...», я побачила, як багато, навіть чоловіків, залилися слізьми. У залі зривалися ридання. А коли Петро заспівав «Ой, умру ж я мила, а ти будеш жива, чи згадаєш мила, де моя могила», стогін ще більше сколихнув залу, поруч стогонів і плачів зірвалися оплески. Адже тут, на засланні, щодня вмирили сотні наших людей від голоду й непосильної примусової праці та знуцання. Після третьої дії, коли весь ансамбль співав: «Начинаймо веселиться...», всі встали з місць і кричали: «Слава! Слава українським артистам!».

Марія Євгенівна померла 5 квітня 1960 року в м. Мельбурні. Похована на цвинтарі Фокнер. Через 35 років після її смерті вперше в Ніжині в краєзнавчому музеї відбувся вечір пам'яті, що підготувала й провела Ганна Лемещенко – театрознавець музею Марії Заньковецької в Києві. Тоді ж з'явилася й перша публікація про нашу землячку – ученицю Заньковецької. На неї відгукнувся небіж Марії Малиш-Федорець, котрий проживав у Москві. Він і його діти носять прізвище Малиш-Федорцов.

Заручники епохи⁸

Її батько Дмитро Грудина так ніколи й не дізнався про народження єдиної доньки Діни. Його арештували наприкінці травня 1937 року, а вона народилася 20 червня. Від її народження епоха Великого Жаху, про яку вона тепер пише з великої літери, поглинула їхню родину. Її маму, співачку Есфір Ліфшиць, відрахували з Київської консерваторії. Арештували бабусю, актрису Міріам Ліфшиць, яка грала драматичні й гротескові ролі, перекладала на ідиш польські та російські п'єси. З їхньої квартири на Хрещатику конфіскували рояль, бібліотеку, інше майно, батьків архів перетворили на сміття, а їх переселили в маленьку кімнату на Печерську. У Дмитрівці, на Чернігівщині, виключили з партії і зняли з посади редактора районної газети брата Дмитра Івана Грудину.

«Драматичні стосунки у нашій порушеній сім'ї відлунують трагедією 1937 року все моє життя», – написала мені Діна в листі зі США. Очевидно, усупереч таким обставинам вона зробила свою долю успішною й навчила своїх дітей цінувати й оберігати родинні стосунки.

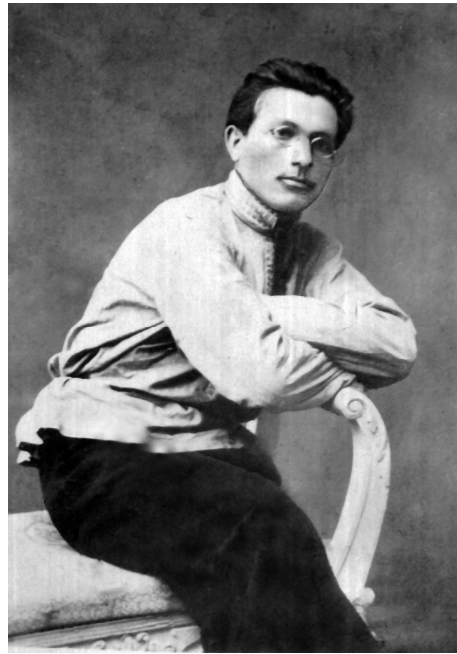
⁸ Грудіна Д. Д. Як це було... Сімейна хроніка в контексті історії. Ніжин: «Гідромакс», 2010. 60 с., іл.

Цілком імовірно, що це була остання публікація Дмитра Грудини. У другому числі журналу «Театр» за 1936 рік видрукували його нарис «Шлях майстра» до 40-річчя сценічної діяльності заслуженого артиста республіки Івана Олександровича Мар'яненка.

Син мар'янівського коваля з Херсонщини, небіж Марка Кропивницького, Іван Петлішенко починав сценічну діяльність з корифеями українського театру. «Втім, хоч які великі творчо впливові постаті Садовського, Заньковецької, Саксаганського, Мар'яненко не був просто копіювачем творчого методу і робочих прийомів своїх геніальних сучасників, – пише театральний критик. – Велика творча індивідуальність, допитливий розум, емоційна наснаженість, постійна наполеглива праця над собою висунули артиста на одне з перших місць як самостійного творця багатьох ролей, оригінального трактування низки художніх образів світового репертуару, до Мар'яненка не створених в українському буржуазному театрі.

Із творчого доробку Грудини, що зберігається у фондах Ніжинського краєзнавчого музею, це – найвправніша його робота, хоч і позначена хибами тієї складної епохи. Дісталось від рецензента і реалісту Садовському, і новатору Курбасу... «Садовський не був до кінця витриманим, послідовним реалістом, – стверджує він. – Ставлячи п'єси свого талановитого брата І. Тобілевича (Карпенка-Карого), граючи коронні ролі в новому репертуарі реалістично-побутового театру, він, однак, дуже й дуже часто повертав на уторовані стежки націоналістичного козаколюбства, націоналістичної романтики. Саме в його театрі, за його ініціативи й за його активної підтримки махровим квітом розцвітали жалюгідні епігони романтично-побутового театру, просвітяни-націоналісти: Б. Грінченко («Степовий гість») і такі, пізніші одверті націоналісти-контрреволюціонери, як Старицька-Черняхівська («Останній сніп», «Гетьман Дорошенко»), Черкасенко («Страшна помста»), «Про що тирса шелестіла») та інші.

Ще одна характерна тогочасна цитата. «Відомі історичні виступи П. П. Постишева на червневому пленумі ЦК КП(б)У, а потім і на листопадовому пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р. поруч виступів ряду відповідальних тт. яскраво розкрили огидно-мерзенну роль продажних агентів троцькістсько-націоналістичної контрреволюції, які намагалися здійснити «...продаж ланів, фабрик і заводів України чужоземному капіталу, продаж трудящих України в

Дмитро Грудина

кабалу польським магнатам, німецьким баронам...» (П. П. Постишев). Тоді ж комуністичною партією було до кінця викрито і всю підло-дворушницьку роль Курбаса, цього – за словами П. П. Постишева – «злого генія, який завів театр у художній і політичний тупик. І лише після повного розкриття фальшивого авторитету «митця» Курбаса, цього ловко замаскованого фашиста, робітники театру «Березіль» остаточно переконалися, у якому жахливому оточенні вони перебували, яку дійсно трагедію вони переживали, як це влучно сформулювала актриса цього театру Н. Ужвій: «актори ... не почували під керівництвом Курбаса самого основного, самого дорогого для художника – не почували творчої радості». І чи не в найгіршому стані почував себе митець Мар'яненко, який, не знаходячи в «Березолі» жодної творчої радості, сліпо й некритично витримував усі знущання «керівника», калічив і гвалтував свою творчу індивідуальність, розмінював свій талант на схематично-штамповані образи бездушних манекенів і ... мовчав.

Щоправда, потрібно зазначити, що артист Мар'яненко, відразу після розкриття фашистської ролі «митця Курбаса» зрозумів і засудив усю хибність власного шляху цього періоду як творця-художника».

І Дмитра Грудину, і Леся Курбаса розстріляють як «ворогів народу» 1937 року. Якби вони знали про трагічний фінал свого життя, чи змінили б свою долю? Чи був правдивим Дмитро Грудина у своїх оцінках, чи навішував ярлики, догоджаючи тоталітарній державній системі?

Очевидно, постать Івана Мар'яненка приваблювала його не тільки як митця. Обидва мали однакове походження. Адже Дмитро Грудина народився в багатодітній сім'ї ніжинського коваля на Мигалівці Якими Грудини 10 лютого 1893 року. Дмитрик змалку пізнав бідність і тяжку працю. Батько зміг дати йому лише початкову освіту. Хлопчик зростав допитливим та жвавим, і це помітила їхня сусідка Марія Заньковецька. Якось вона запитала: «А що там ще за соловейко співає у вашому дворі?» Це виспівувала старша сестра Дмитрика – Женя. Коли в домі Грудин сталася пожежа, дівчинка мешкала в актриси. Вона часто розповідала про неї, цитувала п'єси з її репертуару. Адже юною грала з нею разом на сцені й навіть мала профспілковий квиток члена Робітничої спілки працівників мистецтв, де вказувалося на її приналежність до акторської професії.

Уже багато написано про виняткову роль першої народної артистки України Марії Заньковецької у формуванні театральної традиції в рідному місті. До цього часу в Ніжині зберігся будинок її матері, у якому збиралися студенти, учителі, любителі театру... Тут відбувалися репетиції аматорських вистав, які їхні учасники та глядачі пригадували до самої смерті. Харизма Заньковецької наповнювала високим змістом їхнє провінційне існування.

Саме з ініціативи Заньковецької 1898 року в Ніжин приїздить український театр. Спектаклі відбувалися в Народному домі. Керівники земства дозволили п'єсу І. Карпенка-Карого «Розумний і дурень». Восени 1900 року в Ніжині побувала трупа Марка Кропивницького, у складі якої були Панас Саксаганський,

Микола Садовський, Марія Заньковецька. Вистави показували на сцені Народного дому та в клубі Дворянського зібрання.

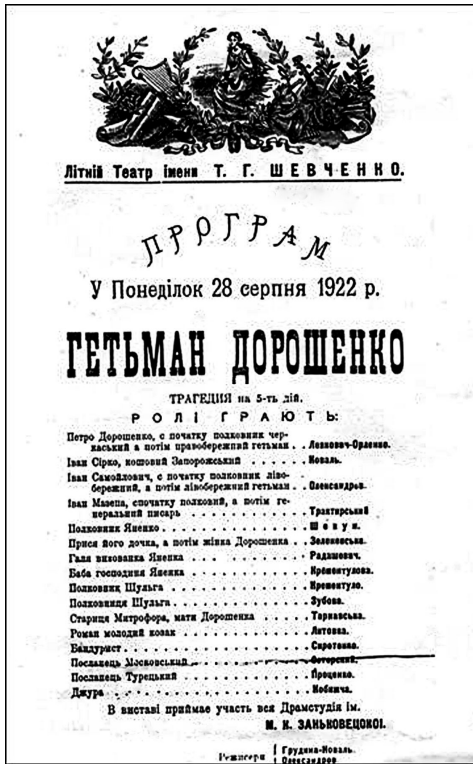
Актриса приїздила в материн дім на відпочинок після гастролей. Сезон 1904–1905 років вона ніде не працювала, тому, живучи в провулку Сучковому, грала разом з ніжинськими аматорами в Народному домі. У цей час тут ставили «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Гроза» О. Островського, «Підступність і любов» Ф. Шіллера. 1906 року Марія Заньковецька показує своїх вихованців Миколі Садовському, і він зараховує їх у свою трупу в театр, який відкрився в Полтаві. 1909 року актриса з особистих причин залишає «Театр грамотності» Садовського і знову повертається в Ніжин, безпосередньо керуючи виставами гуртківців. Афіша, виставлена в Ніжинському краєзнавчому музеї, сповіщає: «У залі Дворянського клубу, у п'ятницю 24 лютого 1912 року, Ніжинським українським драматичним гуртком з участю Марії Костянтинівни Заньковецької буде поставлена «Наймичка», драма в п'яти діях І. Карпенка-Карого». Цей раритет у 60-ті роки передала учасниця гуртка Євгенія Тарнавська.

Ось така атмосфера, таке коло людей формувало українські переконання і спрямовувало долю нашого героя.

1913 року Дмитро переїздить до Києва, де працює слюсарем. У 19 років він потрапляє у вир революційних подій і вступає в київську групу РСДРП. У цей час суспільство вражене «Справою Бейліса». Єврея Менахема Менделя Бейліса звинуватили у вбивстві з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського. Бейліс провів два роки за ґратами в очікуванні суду. Справа набула розголосу не тільки в Києві та Україні, а й закордоном. Уже 1911 року було опубліковано протест під заголовком «До російського суспільства (з приводу кривавого наклепу на євреїв)», складений Володимиром Короленком і підписаний письменниками, ученими й громадськими діячами. Серед 82 відомих літераторів і громадських діячів протест підписали Сергій Єфремов, Михайло Грушевський, Володимир Вернадський, Олександр Купрін, Зінаїда Гіппіус, Дмитро Мережковський, Олександр Блок, Максим Горький, Федір Сологуб, Леонід Андреев, В'ячеслав Іванов.

Брудна антисемітська хвиля почала поглинати Росію, і проти неї піднялися чесні люди. За завданням партійного комітету Грудина поширює листівки, у яких «Справа Бейліса» викривається як політична провокація самодержавства. Це й стало причиною арешту. Дмитра Грудину засудили до двох років тюрми. Хіба міг він тоді думати, що через 24 роки ворота Лук'янівки зачиняться за ним назавсім?

Бейліса виправдали, і він помер у США 1934 року. 1916 року, вийшовши на волю, Дмитро Грудина повертається в рідне місто, що саме тоді стає опорою чорносотенництва. Із 52 тисяч мешканців Ніжина в «Союзе русского народа» було 4 тисячі дорослого населення. Невелика група українських інтелігентів на чолі з Федором Проценком поширювала українську культуру серед робітників і селян. За це її члени й отримали тавро «мазепівців і шпигунів Німеччини». Не випадково

Дмитро знаходить поміж них друзів, бере участь у театральних постановках. Проценко зазначає в спогадах, як, побачивши одного разу Грудину в ролі Данила в п'єсі «Розумний і дурень», він зрозумів, що перед ним талановитий актор-самородок з народу.

Та короткою виявилася на цей раз театральна популярність Грудини. 1917 рік він зустрічає в діючій армії на Західному фронті унтер-офіцером шостого гренадерського Таврицького полку. Спілкування з українською інтелігенцією не проминули для Дмитра даремно – він вступає в УРСДРП. Коли в Києві затвердилась Центральна Рада, Дмитро підтримує її, чим заслуговує довіру однополчан. Його обирають головою ротного комітету, вводять до складу полкового комітету солдатських депутатів. Цілком імовірно, що Грудина брав участь у з'їзді українських солдатів у Києві й там

був обраний членом Центральної Ради в складі фракції УРСДРП. Він співробітничав з газетою «Наш голос», близько сходиться з активними діячами Центральної Ради Драгоморецьким, Овдієнком, Нороновичем. Його обирають у президію з'їзду, на якому відкидають ультиматум Леніна і затверджують III Універсал.

Після розгрому Центральної Ради Грудина повертається в Ніжин. Він працює ковалем і грає в любительських спектаклях разом з М. К. Заньковецькою. Удруге зійшлися їхні шляхи. Гра Грудини справила на Марію Костянтинівну гарне враження, і вона вмовляє його присвятити себе театру. Наприкінці літа 1918 року Дмитро вступає в трупу Садовського як актор і помічник режисера. 1920 року він стає членом Української комуністичної партії. Рекомендації йому дають давні знайомі – Драгоморецький і Овдієнко. Усі вони підтримують тези про те, що революція в Україні має не соціалістичний характер, а національно-визвольний. За ці переконання 1920 року колишній член Центральної Ради потрапляє в поле зору Надзвичайної Комісії. Його заарештовують на шість місяців, підозрюючи в участі залізнично-шляхового повстання петлюрівського комітету.

1922 року Дмитро Грудина знову в Ніжині, де створює й очолює Державну театральну студію імені Марії Заньковецької, мета якої – «боротися з безграмотним малоросейством шляхом постановки класичного українського і світового репертуару». 8 серпня відбувся перший виступ студійців. Виконували

твори українських письменників, а також фрагменти інсценізації Лесем Курбасом поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки». 28 серпня студійці показали трагедію «Гетьман Дорошенко».

Наступного року він уже в Харкові – тодішній столиці України. Бере активну участь у діяльності літературних об'єднань, співробітничав з Сергієм Пилипенком, керівником «Плуга», близько сходиться з Блакитним. У 1924–25 роках він – художній керівник Народного українського театру в Харкові, одночасно веде активну театральну-критичну й літературну діяльність.

У Ніжин на вулицю Липоворізьку, 5 Дмитро Грудина надсилає сестрі Жені журнали з позначеними в них власними публікаціями. 1927 року Харківське видавництво ВУРПС «Український робітник» видрукувало брошуру Д. Грудини «Художнє читання в клубі». Крім загальних статей про стан художнього читання, розміщені розділи про основні чинники в теорії художнього читання, практичні вправи та поради. Бібліографічний показник складається з книг професорів Н. Рубакіна та М. Сулими, О. Серьожникова, академіка М. Сумцова, книжок М. Йогансена, В. Самійленка, російських авторів Долинова, Сладкопєвцева, Волконського, Озаровського, французького дослідника Легуве.

У другому числі журналу «Сільський театр» за 1928 рік Грудина рецензує нове видання лібретто опери «Севільський цирюльник» Россіні та «Русалку» Драгомижського. У цьому ж журналі за 1930 рік він публікує цикл лекцій «Художнє читання» в рубриці «Заочні курси перепідготовки активу драмгуртків».

В ілюстрованому двотижневику «Мистецька трибуна» № 6 за 1930 рік – органу ВУК'у Робмис на першій сторінці читаємо в передовій статті «Першотравень у робітників мистецтва м. Харкова», що мітинг відкриває Голова Всеукраїнського Комітету Співки Робітників Мистецтва т. Д. Грудина. На фото на трибуні Д. Грудина. Поміж ораторів «далі від театру «Березоль» т. Жаданівський.

Київський журнал «Театр» – орган управління у справах мистецтв при РНК УСРР за вересень–жовтень 1936 року – у розділі «Теорія і критика» друкує статтю Д. Грудини «Велика школа театру» про товариський вечір-зустріч колективу МХАТу імені М. Горького з керівниками партії і УСРР у Києві. Досягнуто домовленості Українського управління в справах мистецтв з дирекцією театру про відрядження кількох молодих талановитих майстрів українського радянського театру в Москву.

Починаються творчі конфлікти Дмитра Грудини з Лесем Курбасом. Вихований у дусі старого класичного українського театру, він не розуміє революційних новацій сучасного й тому часто та різко критикує Курбаса. Юрій Смолич пізніше згадував про ці театральні баталії в мемуарах. Пролетарські поети, письменники, драматурги й критики внесли в культурний процес нетерпимість класової боротьби. Ідеологи з ЦК КП(б)У постійно нацьковували один на одного талановитих людей. У цю «війну» втягнули і Дмитра Грудину. Читаємо це в нарисі «Курбас» Юрія Смолича.

«Гарт», що свого часу заповзято воював за утвердження театру Франка в Харкові, кинувся на пошуки «новішого» новаторства. Сталося це, треба сказати, не з якихось принципових міркувань чи зважених теоретичних посилань, навіть не з метою ствердження мистецьких поглядів, що мовляв, збігалися з березільськими позиціями в театрі, а просто так: наші надії (ВАПЛІТЕ) на театр Франка виявилися марними, наші сподівання не справдилися, тож геть театр Франка, нумо шукати щось інше. «Іншим» на всю Україну був лише Курбас з «Березолем», улітку двадцять п'ятого року він гастролював у Харкові й припав до смаку такими експериментальними виставами, як «Газ» і «Джиммі Хіггінс». Було в цих спектаклях щось у площині тих шукань, що й відзначали Мейєрхольда в Москві, – театр «Березіль» був, безперечно, новаторський, тож треба перевезти його до Харкова й зробити столичним!

Пилипенко й Грудина, тобто «Плуг», проти переїзду Курбаса заповзято воювали, і під керівництвом Грудини з решток театру Сабініна в приміщенні Тіволі утворили побутово-етнографічний театр старо-традиційного напрямку.

Успіху досягли обидві сторони. «Березіль» таки був перенесений у Харків як центральний державний театр. А в другому найбільшому театральному приміщенні – в Червонозаводському театрі – невдовзі створили й другий на традиціях побутового та російського психологічного театру. У ньому зібрано досить міцний акторський ансамбль – із корифеїв старої української та молодії російської школи. Очолив його режисер Зогаров, художнім шефом стали драматург Мамонтов та Дмитро Грудина – на той час керівник спілки «Ромбис». Він і не здогадувався, що над ним уже нависали чорні хмари доносів.

1933 року емісар Сталіна в Україні Постишев назвав українізацію «культурною контрреволюцією». Починається погром української інтелігенції. У слідчій справі Дмитра Грудини читаємо доноси на нього як члена контрреволюційної організації, махрового націоналіста. Із різних людей вибивають свідчення проти Дмитра, а його самого переслідують. 1936 року з політичних мотивів забороняють сценарій фільму «Наталка-Полтавка». 29 травня 1937 року Дмитра Грудину заарештовують вже втретє. П'ять місяців з нього вимували дані на інших українських інтелігентів, це видно з того, що на протоколах затерті плями крові. Грудина то визнавав свою провину, то відмовлявся від неї. 25 жовтня 1937 року він стояв перед судом «трійки». Твердо вислухав рішення: вища міра покарання з конфіскацією майна. 26 жовтня його розстріляли.

Мама Женя

Очевидно, через багаторічну близькість і духовну спорідненість з братом Дмитром Женя, яка народилася 1887 року й була старшою в багатодітній сім'ї, гостро передчувала небезпеку, що його підстерігала. У дитинстві в нього довго хворіли очі, вони весь час були зав'язані, і саме Женя його одягала, годувала та

води́ла за ручку. Напередодні арешту вона побачила уві сні, як Митя, випередивши її в довгому тунелі, зайшов у якісь двері й не повернувся.

Саме тітка Женя стала для Діни другою матір'ю. Адже перші три роки та прожила в «АЛЖИРІ» (Акмолинский лагерь жен изменников Родины – Н. О.) Вона ледве не померла в дорозі до табору. Її своїми засобами врятувала лікарка – мамина товаришка у нещасті. Найбільшою радістю для дівчинки були прогулянки з мамою за зону й червоний оксамитовий костюмчик, що вона доношувала після Азарика Плісецького – меншого брата Майї Плісецької. Майбутню всесвітньо відому балерину і її старшого брата забрали родичі, а Азарик «відбував покарання» разом з мамою. Ці діти були єдиним щастям для знедолених жінок. Але ненадовго. Трирічних дітей, аби позбавити «поганого впливу», забирали від матерів і віддавали на виховання в інтернатні заклади. Виняток робили тільки для тих, кого забирив хтось із рідні на волі.

Євгенія Тарнавська

У серпні 1940 року 53-трирічна Євгенія Тарнавська привозить з Акмолінська в Ніжин небогу Діну. Після тяжкої розлуки з мамою маленька дівчинка потрапляє в завітчаний двір, піднімається сходами в просторі снін і бачить у довгій спідниці бабусю Фросю, яка лущить квасолю. У світлій кімнаті під великим столом сидить великий пухнастий чорний кіт Омелько. Затишок домашньої оселі заспокоює її. Вона грається з дітьми в садочку поряд з поліклінікою, де працює тьотя Женя, яку вона вперто називає Женею. Одного разу, коли в Діні підвищилася температура, і за нею прийшла тьотя, діти закричали: «Твоя мама прийшла!» Діна теж закричала: «Мама»! І з того часу почала її так називати. А про справжню маму Фіру їй весь час нагадували родичі, вказуючи на портрет на стіні в кімнаті.

Женя була посередницею в листуванні між Фірою та Міріам, адже ув'язнені не могли кореспондентуватися. І тому вона пересилала їм листи, додаючи і свої відправлення. Ось рядки з листа Міріам до Фіри: «От Жени недавно пришло письмо. Она живет и дышит только Динусей. Столько тепла и нежных забот чувствуется в каждом слове о нашей крошечке... Милая, добрая Женя! Я ее вовек не забуду!»

20 червня 1941 року Діні виповнюється чотири роки. Із Чернігова її приїхала привітати двоюрідна сестра Рая, донька Івана Якимовича Грудини. Дівчинку захоплює краса й лагідність чотирнадцятирічної родички. У неділю, 22 червня, вони йдуть у кінотеатр. Бачать на великому екрані людей в білих халатах, які

повзуть на снігу з гвинтівками в руках. А вдома їх чекає телеграма від Раїної мами: «Негайно повертайся в Чернігів. Війна». Вони ледве встигли евакуюватися з Чернігова і добратися до Алма-Ати. А, повернувшись 1943 року, побачили свій зруйнований будинок. Тому вони й поселилися в Ніжині в другій половині Жениного дому. Рая успішно закінчила тут школу, фізико-математичний факультет Гоголівського вишу й викладала фізику в різних навчальних закладах України. Сестри зберігають найтепліші почуття одна до одної.

Женя послухалася старенької мами і з Ніжина нікуди не вибиралася. Її лякали спомини про Першу світову і громадянську війни. Рідні стіни при своїй городині здавалися їй надійнішими.

Коли в домі оселилися окупанти, які брали на руки «кіндер», Женя ледве не вмирала зі страху. Але, на щастя, вони не здогадалися, і ніхто з сусідів не видав маленьку напівеврейку, і вона не опинилася в ніжинському «бабиному яру». Вони не загинули й під час бомбардувань, коли перебігали вулицю в сусідський окоп і назад.

1942 року в домі поселилася хвора на туберкульоз Женина рідна сестра Маня, яка з дітьми не встигла евакуюватися. Хвороба її загострилася, і вона тихо помирала в 32 роки.

Отже, у Жені залишився тільки один брат Феодосій. Не маючи ніяких повідомлень про Дмитра, вона ще вірила в його повернення. Разом з Діною вони малювали в уяві цю зустріч. Ночами дівчинка прислухалася до стукоту віконниць, уві сні вибігала в сіни, обнімала батька, такого рідного...

1944 року вона стала першокласницею школи № 3. Уроки першої вчительки, неординарної Валентини Дем'янівни Булах, використовувала пізніше протягом уже свого багаторічного вчителювання. У музичній школі грати на піаніно її вчить Олександра Іванівна Круковська.

1946 року вона вперше побачила отого живого дядю Досика з його дорослим сином Володимиром. Феодосія Якимовича називали «кадровим воєнним». Він закінчив Військову академію імені Фрунзе, у чині полковника служив у танкових військах у Другу світову війну й дійшов до Берліна. Дядя Досик курив запашні цигарки «Казбек», користувався чудовим одеколоном після гоління. Будинок наповнився гарним чоловічим ароматом і басовитими голосами. Дядя навів ласощів, був дуже уважним до всіх родичів, навіть пішов разом з небогою в музичну школу, щоб послухати її виступ на академічному концерті. «Очевидно, його вразила наша бідність, – згадувала Діна, – і він прислав нам відрізи матерії». З одного Женя пошила Діні сукенку, а інші продала, щоб купити їй піаніно. Дівчинка від радості цілувала свій перший інструмент і дуже сумувала за дядею, який помер від раку 1950 року.

Женя часто просила зіграти їй «Полонез» Огінського. А послухавши говорила: «Щиро дякую за насолоду». Дівчинці ніяково було це чути. Їй хотілося кричати: «Це я дякую за все!» Вона ж бачила, як тяжко працювала тітка в поліклініці, вдома, на городі...Як полола грядки, топила піч, фарбувала дах, білила стіни...

Часом за шитвом тихо співала: «Думи, мої, думи, лихо мені з вами...». Як про нездійсненну мрію, вона ностальгічно згадувала, як відомий учень Заньковецької Борис Романицький приїздив у Ніжин, аби запросити Євгенію у Львівський театр. Життєві обставини завадили їй зробити це.

З театром пов'язане і її романтичне заміжжя. Дмитро Андрійович Тарнавський, за звичаєм тих часів, зайшов за лаштунки й побачив в акторському колі Женю, яка невимушено розважалася стеком. Можливо, він спостерігав її й на сцені, але після тієї зустрічі став шанувальником її таланту й не тільки. Він неодноразово пропонував Жені руку та серце і врешті-решт зумів завоювати її прихильність. Це був щасливий, але, на жаль, короткий шлюб. 1924 року подружжя захворіло тифом. Його форма виявилася тяжкою до непритомності. Опритомнівши, Женя вже не застала чоловіка живим, а сама втратила ненароджену дитину.

Одужавши, молода жінка ще грає на сцені і вступає в приватну медичну школу. Отримана професія фельдшера була дуже близькою до лікарської. Великого практичного досвіду Тарнавській додала співпраця з відомим лікарем Миколою Галицьким. Ніжинці до цього часу називають міську лікарню Галицькою, хоча тільки 2009 року їй офіційно присвоєно ім'я цього відданого професіонала. Фельдшер захоплювалася його лікарською майстерністю і людськими якостями, переповідала його дотепні розповіді. Ось одна з них. У ті часи пацієнти соромилися роздягатися перед лікарем. Одна жінка скаржиться Галицькому на здоров'я. Він їй каже: «Роздягайтеся» і чує у відповідь: «Та не треба, дохторе, так дайте мені ліки. У мене ж таке саме, як і в Мотрі».

Пізніше Євгенія працювала з багатьма досвідченими лікарями різних фахів: отоларингологами, хірургами, офтальмологами. Вона любила свою роботу й тому старанно в них училася. У Ніжин приходили лікуватися люди з навколишніх сіл, і фельдшер стала дуже популярною серед них. Мабуть, завдяки її сердечному, теплому ставленню до хворих, володінню їхньою простою мовою та розумінню їхньої психології. Діна пригадує, як сусіди часто приносили до них дітей, котрі засовували собі щось у ніс чи вуха, і Женя швидко і вправно позбавляла їх від сторонніх тіл. А одного разу вона зробила ампутацію однієї фаланги пальця на руці якогось сільського чоловіка, що протягом довгого часу не наважувався піти в лікарню до хірурга й був на межі гангрені. Рідня ледве умовила його піти до «хорошої дохториці». Чоловік сидів із скривленим від болю обличчям і розмотував вкрите кров'ю і гноєм шмаття на руці. Через деякий час шматок пальця стукнув дно підставленої миски, а Женя щедро лила на цю рану спиртовий розчин йоду. Чоловік лише мовчки скреготів зубами. А через деякий час вдячні родичі привезли шмат сала й чимало яєць.

1937 рік страшний був ще й повсякденними доносами, що навіть не перевірялися, не потребували доказів і часто ставали приводом для арешту. Із каламуті людського гріха на поверхню суспільної моралі виповзали жадоба, заздрість, помста...

На той час Євгенія разом зі старенькою мамою мешкала в половині будинку, успадкованому від покійного чоловіка. Другу займали квартиранти. Аби заволодіти орендованим житлом, чи й усім будинком, вони донесли на господарку, і Женю заарештували. Вона провела спочатку в Ніжинській, а потім в Чернігівській тюрмі 11 місяців. У камері люди лежали на долівці так тісно, що коли повертався хтось один, то це мусили зробити і всі інші. Щасливчиком вважався той, хто в баланді з гнилої капусти знаходив картоплинку. Усі боялися допитів: обов'язково нічних, із капанням води на голову. Багатох це позбавляло розуму. Женя витримала. Їй ніхто не пояснив, чому її відпускають. Можливо, її врятували молитви старенької мами. У цей час до Єфросинії Захарівни прийшли начебто доньчині друзі аби взяти для неї теплі речі, і навіки забрали зимове пальто, валянки, вовняні шкарпетки, теплу хустку.

Мама Фіра

1945 року повернулася з табору мама Есфір, яку Діна не впізнала, забула. Схудла, знесилена жінка, змарніла після багаторічного напівголодного існування, змучена втратою чоловіка, матері, розлучена з єдиною дитиною, вона не була схожа на свій портрет. Не маючи ні кола, ні двора, ні роботи, вона пригортала до себе доньку, нагадуючи їй про таборове дитинство, співаючи незнайомі пісні, розповідаючи театральні залаштункові пригоди і надіючись на час, який «все вилікує». Діна до обох зверталася: «Мамо!» А вони одночасно відгукувалися: «Що, Діночко?» І всі разом ніяковіли. Фіра відчувала велику вдячність до Жені, яка зберегла їй дитину – виховувала, вчила, лікувала, любила, як рідну. Їй важко було ділити цю любов навіть з рідною матір'ю. Важка ситуація потребувала змін, і Фіра вирішує їхати в Київ.

Ще далеко був 1956 рік, XX з'їзд КПРС із засудженням культу Сталіна та реабілітацією невинних жертв репресій. Від людей, які ледве вижили в таборах, відверталися колишні друзі та знайомі, вони не могли переступити через Великий Жах, що царював у країні. Фіру вразило, як холодно прийняли її в домі, де колись, ще до висилки, вона годувала грудьми Діниного ровесника. Їй навіть не повернули залишені тут речі. Сказали, що хлопчик уже так звик до килимка... Але знайшлися й добрі знайомі, які прописали її в себе як домашню робітницю. І це дало змогу їй влаштуватися на роботу в концертну бригаду Київської філармонії. Заробляючи голосом, Фіра змогла існувати сама й допомагати доньці з тіткою. Під час шкільних канікул вона брала дівчинку до себе, аби показати їй музеї, вистави, концерти.

1954 року Діна закінчує школу й під впливом талановитої вчительки математики Майї Ісаківни Ліхтенфельд вступає на фізико-математичний факультет Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя. А, закінчивши його 1959 року, починає працювати в рідній школі № 3. Через рік вступає на заочне

відділення Московського музично-педагогічного училища імені Гнесіних і здобуває професію диригента хору та викладача кількох музичних дисциплін. Протягом навчання в школі, виші, працюючи вчителькою, Діна Грудина, яку радянські чиновники переназвали в документах Грудіною, дочка репресованих батьків, отримує подяки, похвальні листи, почесні грамоти за активну участь у розвитку художньої самодіяльності, у громадсько-корисному житті, «у справі виховання і навчання підростаючого покоління нашої великої Вітчизни в дусі ідей Леніна-Сталіна». Обидві мами мовчки сприймали такі нагороди, але дуже пишалися її математичними й музичними успіхами.

1956 року мама Фіра одержала документи про свою реабілітацію, а також про посмертну реабілітацію матері та чоловіка. Їй також повідомили, що Дмитро Грудина помер 1942 року в місцях позбавлення волі. Значно пізніше директор Ніжинського краєзнавчого музею Іван Шоходько віднайшов документи про його розстріл у Лук'яніській в'язниці. Такі брехливі довідки навіть за часів «відлиги» отримували багато сімей.

У житті родини нарешті настали добрі часи. Есфір стає дружиною вдівця, доцента Київської консерваторії, який знав її ще студенткою. Вона працює в різних художніх колективах, керує хорами, робить драматичні постановки. Діні приємно було бачити, як мама всюди знаходить талановитих вокалістів, читців, як поважають її вони й глядачі. Адже вона й сама керувала міським хором працівників освіти. Діна з мамою Женею продають такий дорогий їм споминами дім у Ніжині на вулиці Липоворізькій, 5 і будують двокімнатну кооперативну квартиру на Русанівській набережній у Києві. Діна виходить заміж за кандидата хімічних наук Олександра Житомирського, і їм зовсім не тісно з Женею й маленьким сином Дмитром. Їх радує влаштований побут і можливість купувати у великому магазині продукти й навіть цукерки.

Євгенія Тарнавська померла 20 листопада 1970 року, оточена лагідною турботою родичів. Мама Фіра не змогла бути на похороні, бо тяжко хворіла, і згодом померла, хоч була молодшою за свою зовицю на 20 років. Вона тільки встигла подивитися на малесеньку онуку Наташу.

Наші мертві чують нас...

Залишившись без обох мам, Діна перечитує батькові листи, адресовані своїй мамі Єфросинії Захарівні. Це він навчив її грамоті й писав для неї друкованими літерами, зокрема, тепло відгукувався про свою першу дружину Мілю, письменницю Людмилу Клебанову (Дмитрову). Діна зберігає фото, на якому молоде подружжя сфотографувалося разом із мамою. І її дуже здивувала і обурила радіопередача про Людмилу, у якій автор негативно відгукувалася про Дмитра Грудину. «Не розумію, що вона в ньому знайшла», – сказала вона Діні під час безпосередньої зустрічі.

Покоління журналістів, що народилося й виросло в іншу епоху, про той Великий Жах судить інакше, ніж ті, хто його пережив. Знайшовши в архіві якийсь документ чи окрему публікацію, вони оцінюють за нею людину.

Працюючи в 90-ті роки в Ніжинському краєзнавчому музеї, я почала досліджувати ніжинське коло Марії Заньковецької. Ще були живі онуки аматорів, чиї імена були видрукувані на афішах поряд з іменем видатної актриси за 1912, 1913, 1917, 20-ті роки ХХ століття. Розклавши зібрані фото, архівні документи, спогади на робочому столі, я раптом відчула метафізичний страх: про цих, уже давно померлих і загиблих людей, я дізнавалася таке, про що вони навіть не здогадувалися. Свідчення під час допитів в НКВС вказували на підлість і зраду одних, порядність і чесність інших... Кожен з них у земному житті зробив свій моральний вибір. Але чи мала я право засуджувати його? Я не те, що не опублікую таємниць давно померлих людей, я навіть не промовлю про них уголос... Моє бажання сказати правду про ті події зумовлене насамперед прагненням допомогти собі й таким, як я, зробити правильний вибір у сьогоднішніх реаліях...

Реабілітований радянською владою Дмитро Грудина, від журналістів отримав інше тавро – «кат Курбаса». Їх обох розстріляли, як «ворогів народу». За свої переконання наш земляк тричі за різних влад відсидів у тюрмі і був розстріляний.

Пригадую, як у 80-ті роки минулого століття, ми, ще молоді журналісти, сміялися з приводу власних публікацій на тему «100-річних планів до 100-річчя з дня народження Леніна». Обурювалися у своєму колі, і... цитували в газеті Леоніда Брежнєва. Наступного ранку після повідомлення про його смерть, їдучи в переповненому автобусі разом із заводськими робітниками, почула за спиною тиху заяву: «Ото все казали, що м'яса нема і молока не вистачає. А тепер нічого не буде і мовчать будемо». Це вже було сказано про призначення генсеком кадебіста Юрія Андропова.

Мільйони радянських людей стали заручниками епохи, у яку їм випало народитися й прожити. На фото, зробленому 1918 року (*розміщене на обкладинці цього видання*) учасники аматорського театрального гуртка після вистави «Молода кров». Зліва в першому ряду сидить Дмитро Грудина. У центрі – Марія Заньковецька. Біля неї внизу в білому капелюшку – Євгенія Тарнавська. Справа стоїть Федір Проценко – організатор культурно-мистецьких заходів у Ніжині, співак і хормейстер, батько відомого флейтиста, професора Київської музичної академії імені Петра Чайковського Андрія Проценка, дід співачки й історика, засновниці музею-архіву літератури й мистецтв у Києві Людмили Проценко. Він усиновив онуків від репресованого сина Миколи, аби вони не вважалися дітьми «ворога народу». За свої надто українські настрої був висланий у Казахстан, де й похований. Онука до самої смерті мріяла перевезти його прах в Україну. Зліва стоїть Оксана Булига – учителька, яку на сцену у свої ролі виводила сама Заньковецька. Такі фото зберігалися в багатьох ніжинських родинах як сімейна реліквія, але їх боялися виставляти напоказ. І не безпідставно. У справі української

камерної співачки Марії Шекун-Коломийченко, звинуваченої в «польском шпионаже» та розстріляної 1938 року, серед пов'язаних із підозрюваною називається і «Зинковецкая Мария Константиновна – бывшая артистка, личность, объединяющая весь контрреволюционный элемент города Киева». Не помри перша народна артистка України власною смертю 1934 року...

Діна Грудіна та її донька Наташа з Раїсою Бейліс

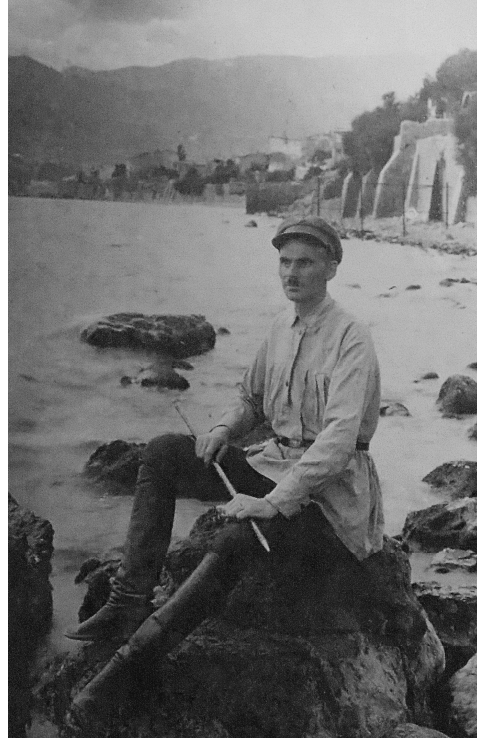
З 1997 року Діна Грудіна з родиною проживає в США. Її донька Наташа змалку проявила великі музичні здібності: із семирічного віку сама писала музику, навчалася в музичній школі, співала в маминому хорі. Після успішного навчання в Гнесінці за спеціальністю «Історія, теорія й композиція» вступила одразу на другий курс Київської консерваторії. Її голос набув красивого тембру. І тепер вона працює за фахом, а також бере участь у концертах як співачка й піаністка. «Як шкода, що тебе не чує бабуся Фіра», – каже їй Діна. А донька відповідає: «Вона чує!» Один зі своїх дисків Наташа назвала «Вони кличуть мене». Там звучать дев'ять молитв-медитацій на різні, зокрема й біблійні сюжети. Обкладинку зробив брат Дмитро, на якій фото обох Дініних мам і бабусі Міріам. Її ім'я носить одна з двох доньок Наташі. У Дмитра – двоє синів. Старший Сергій вивчав славістику в Німеччині.

Наші мертві кличуть і чують нас і сьогодні. 2000 року Діна з донькою прочитали в одній із газет, що в Америці живе дочка Менахема Бейліса. Він, як і Дмитро Грудина, два роки пробув у в'язниці під час слідства. Раїса Бейліс, маючи вже років 90, привітно зустріла їх у клубі для сеньйорів, де вона перебувала протягом дня, оточена піклуванням. У спеціально обладнаному куточку можна було прочитати документи, листи, побачити фото, що розповідали про історію її сім'ї. Стареньку і її товаришів дуже зворушив подарунок і влаштований Наташею концерт.

Дарія Левченко

Прокіп Сірик

Дарія Левченко і Прокіп Сірик⁹¹⁰

– До самої своєї смерті у 1974 році бабуся з запалом любила розповідати про зустрічі, безпосередню роботу на сцені з корифеями українського театру Марією Заньковецькою і Панасом Саксаганським, про подруг і друзів-аматорів, один із яких став її чоловіком. – Вікторія Василівна Личманенко, схвильовано читає на афіші Дворянського клубу за 1912 рік серед дієвих людей п'єси «Наймичка» і прізвище Д. Р. Левченко.

– Це ж і є моя бабуся, мамина мама, – показує збережене в сім'ї фото, зроблене в Ніжині на початку століття. Поряд із нею на афіші імена Раїси Холопцевої й Галини Ніжинської, які пізніше стали професійними акторками.

Дарією її назвали на честь святої, яку православна церква вшановує 1 квітня. Народження доньки 1887 року було великою радістю в сім'ї гречанки Ольги

⁹ Онищенко Н. П. Дарія Левченко і Прокіп Сірик. *Вісн.* 1995. 26 травн. (№19 (20)). С. 3.

¹⁰ Личманенко В. В. Спогади про Дарію Родіонівну Левченко її онуки Вікторії Василівни Личманенко. З архіву автора.

Гажієвої та українця Родіона Левченка. Побралися вони з любові, навіть без благословення, щосім'я греків Гажієвих не дала на шлюб із українцем.

Після закінчення церковно-приходської школи Дарія Левченко працювала телефоністкою й грала в аматорському драматичному гуртку. Про рівень її таланту свідчить програмка, виставлена в художньому відділі Ніжинського краєзнавчого музею. «Товариством українських артистів за участю Марії Костянтинівни Заньковецької і Опанаса Карповича Саксаганського в неділю 8 травня (мая) 1916 року виставлено буде «За двома зайцями». У цьому жарті Старицького сам режисер О. К. Саксаганський виконував роль Голохвостого, а Проню Прокопівну грала Дарія Левченко.

Уже тоді українські корифеї розвивали український театр не лише новими постановками й участю в них самих, а залученням до сцени молодих талановитих аматорів. Серед них був і Прокіп Сірик – молодий робітник, виходець із села Володькова Дівиця, 1892 року народження. У драмі «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» він виконував роль Грицька Шандури. Бачимо його прізвище й серед дієвих людей п'єси «Безталанна», поставленої 1919 року.

Аматорський гурток разом із корифеями жив насиченим культурним і приятельським колом. За традицією щодня хтось обідав у домі Марії Заньковецької. У такій атмосфері взаємодопомоги та залюбленості один в одного й закохалися Дарія Левченко і Прокіп Сірик.

У трупі грало багато сімей. Це брат і сестра Грудини, Крементулови. Згадувала Дарія Левченко й Суярка. Вони не тільки грали разом, а й приятелювали між собою. Дарія з гордістю показувала родичам подароване їй фото Садовського, яке, на жаль, не збереглося.

– У Сіриків народилось троє дітей. Один помер у ранньому віці, дочка Людмила – після закінчення університету. А моя мама, Вікторія Прокопівна Личманенко, теж стала театралкою, грала в самодіяльному народному театрі, – написала у спогадах Вікторія Личманенко 30 березня 1995 року.

Співала в хорі вчителів міста й Вікторія Василівна. Через родину Левченків-Сіриків-Личманенків не переривалася культурно-театральна традиція Ніжина.

Чарівник флейти¹¹

Йому пощастило народитися саме в сім'ї Олександри Миколаївни та Федора Даниловича Проценків – українських інтелігентів, козаків за походженням. Коли вони побралися, то взяли позику й побудували собі в Ніжині на Волосному провулку (зараз Федора Проценка, 3) будинок. Із посаджених тоді господарем дерев збереглася ялина. Тут народилися чотири сини Проценків, серед яких 1902 року – Андрій.

¹¹ Онищенко Н. П. Чарівник флейти. *Ніжинська панорама*. 1999. 16 квітн. (№ 7(11)). С. 2-3.

Андрій Проценко

Уявімо собі атмосферу дому, де у великій вітальні стоїть рояль, і батько щоранку розспівується. Починає з гам і вокалізів і закінчує арією Ігоря з опери «Князь Ігор» О. Бородіна. Адже Федір Данилович склав екзамен на регента при Театральному товаристві в Петербурзі. А в Ніжині він викладає співи й музику в гімназіях і Ніжинському інституті, організовує хоріві й театральні колективи, підтримує творчі дружні зв'язки з землячкою – актрисою Марією Заньковецькою.

Щосуботи в домі Проценків влаштовують домашні концерти, у яких беруть участь до 25 учасників: музикантів і співаків. Господар одягає вишивану сорочку під сюртук і в супроводі фортепіано співає «Коли розлучаються двоє» М. Лисенка. Звучать інструментальні твори у виконанні струнного квартету. До концертів залучаються й діти: спочатку як слухачі, а пізніше як виконавці. Адже всі сини Проценків були музикальні, кожен грав на якомусь інструменті й обов'язково на фортепіано. Нотну грамоту в цій родині вчили разом із букварем.

Сюди приходили професори Історико-філологічного інституту В. І. Резанов, М. М. Сперанський, директор Ніжинського окружного краєзнавчого музею І. Г. Спаський. Збирав Федір Данилович і талановиту молодь. У такій атмосфері зростає Андрійко. Із десяти років він вивчає гру на скрипці в уродженця Ніжина, аспіранта Варшавського вищого музичного інституту Йосипа Москвичіва, який проводить канікули в рідному місті. У цей час, після закінчення початкової школи, хлопець вступає до Ніжинської класичної гімназії. Крім обов'язкових латинської, давньогрецької і німецької мов, загальних предметів, він паралельно вчиться грати на скрипці у приватній школі професора Спльовача. Коли в домі Проценків з'явилася рідкісної роботи віолончель, Андрій опановує основні прийоми гри на цьому інструменті. 1919 року він придбав старої системи флейту й за допомогою фортепіано вивчив її звукову систему.

З 1 січня 1920 року його запрошують у оркестр кінотеатру Б. Вержиківського, відтоді починається оркестрове життя флейтиста, що триватиме 36 років.

Восени 1922 року Андрій стає студентом київської консерваторії, водночас юнак грає в оркестрі Київської опери.

Він знаходить своє кохання – Клавдію Демидову – співачку з родини відомих акторів. Молоде подружжя відвідує Марію Заньковецьку, яка дарує їм, окрім посуду, оксамитову папку зі своїм барельєфом, а також шматок муарової стрічки з ювілейного вінка 1922 року.

Професійне визнання Андрій Проценко дістає у Свердловській опері, що в 20-30-ті роки мала славу найкращого оперного колективу країни. Запрошення працювати солістом в оркестрі такого театру було почесним і престижним. 1930 року флейтиста помітила співачка Валерія Барсова, вона запропонувала виступати разом на її сольних концертах

1934 року Проценко – перша флейта Київського Державного академічного театру опери та балету й одночасно викладач Київської консерваторії. Його ім'я серед тих, хто сприяє розвитку українського музичного мистецтва: О. Петрусенко, З. Гайдай, О. Ропська, М. Донець, А. Пазовський, В. Йориш. Цих людей Андрій Проценко приваблював насамперед високим рівнем професійної відповідальності, вимогливістю до себе й до оточення, наймовірною самоорганізованістю. Його артистизм, вільний від усього поверхового, несправжнього, ґрунтувався на вільному творчому шуканні.

Народний артист УРСР В. С. Тольба відзначав у спогадах, що для Проценка не існує деталей або елементів нотного тексту, якими можна знехтувати. Ювелірна шліфовка ніколи не змінювала цілісність форми та напрямку думки. З блискучою легкістю подвійного стаккато він виконував соло в «Скерцо» Мендельсона, «Політ джмеля» Римського-Корсакова. Звук флейти А. Ф. Проценка – цільний, круглий, чистий (без найменших призвуків), природний і рівний у всіх регістрах, живий, без зайвої вібрації, компактний за тембром, з глибокою шкалою динамічних відтінків протягом усього діапазону.

Ім'я Проценка стало взірцем виконавської майстерності гри на флейті. Хоча небагато хто знав, що в чоловіка була атрофована одна легеня. Усі свої творчі роки Проценко працював над собою – щодня вранці виконував вправи і складні уривки з опер. В Уфі під час війни, не маючи можливості грати вдома, він у мороз ще затемно йшов до нетопленого приміщення театру і там у спеціальних рукавичках без пальців розігрувався годину-півтори. Отака система професійної підготовки врятувала життя й учневі Проценка Володимирові Антонову. Лікарі, знайшовши в його легенях затемнення, заборонили йому грати на флейті. А вчитель, дізнавшись про це, навпаки, збільшив навантаження. Через рік, під час повторного обстеження, діагноз не підтвердився.

Понад 90 учнів професора Андрія Проценка становлять його школу. Серед них чотири заслужені артисти України, дванадцять лауреатів конкурсів, п'ять аспірантів, 25 його вихованців грають в оркестрах Києва. В. Антонов, Я. Верховинець, А. Коган, В. Пшеничний, С. Савченко, В. Федченко, А. Сергєєв, Г. Грабар мають фондові записи на радіо, телебаченні, на платівках.

У педагогічну діяльність, у спілкування з вихованцями професор вніс традиції свого дому і свого батька. Учні згадують інтелігентність наставника, що виявлялася у поведженні, в індивідуальному підході до студентів та колег. «Прекрасний у житті й мистецтві, він притягував до себе і поставою, і м'якою посмішкою, і променистими розумними очима, – згадує Павло Суханов. – Щирість була

визначальною рисою його характеру. Він поважав усіх, але не любив марнослів'я, підлабузництва».

Другим батьком називає Андрія Проценка Ярослав Верховинець. «Вражала різностороння музична освіченість Андрія Федоровича, котра сягала за рамки вузького професіоналізму, – стверджує учень. – Він блискуче розумівся на теорії музики, сольфеджіо та гармонії. Курс останнього предмету він прослухав у самого Бориса Лятошинського».

Щорічно Андрій Федорович навідується в рідний Ніжин, доньці Людмилі показує вулиці свого дитинства, родове гніздо, де вже мешкають інші люди, і з будинку якого знято навіс з гербом у вигляді ліри. Але ще збереглась початкова школа, велична споруда Гімназії вищих наук князя Безбородька. Можливо, саме через оцю любов до рідного коріння Людмила стала істориком, а не співачкою, як хотів батько.

Перечитуючи «Життєпис, спогади» про Андрія Проценка, видані в Києві «Музичною Україною» 1990 року, переконуєшся у важливості безперервності традицій дому, народу у формуванні людини. Мій земляк став місточком між минулим і майбутнім для своєї доньки, відомої вченої-історика, засновниці архіву-музею літератури й мистецтва в Києві, і для своїх послідовників у мистецтві. Одним із таких можна назвати й відомого трубача, родом з Ніжина, соліста оркестру Великого театру в Москві Тимофія Докшицера. У книзі спогадів «Трубач на коні» він називає флейтиста Проценка поміж ніжинських оркестрантів, які грали разом з його батьком і дядьком. 1941 року Тимофій став лауреатом Всесоюзного конкурсу, де серед членів журі був і Андрій Проценка. А 1982 року Докшицер привітав професора з 80-річчям.

1984 року після смерті видатного флейтиста встановили меморіальну дошку на аудиторії Київської консерваторії, тепер музичної академії імені Петра Чайковського.

А в Ніжині на батьківщині заслуженого артиста України ми не маємо жодних відзнак цього подвижника української культури. Які ж традиції передамо ми наступним поколінням?

Журналіст і співачка¹²

Вони познайомилися 4 серпня 1911 року. Цю дату обоє пам'ятали до самої смерті. Того дня в домі Коломийченків у Прохорах Ніжинського повіту, на Чернігівщині, було багато гарних дівчат, але Хведора зачарувала саме Марія Шекун. І не лише принадами дев'ятнадцятирічної юності. Її розумні очі сяяли щирим добром, у поведженні відчувалась аристократична порода. А який мала

¹² Онищенко Н. П. Чому зчорніла червона троянда. *Культура і життя*. 1997. 25 червн. (№ 24). С. 4.

голос... Дочка військового лікаря Феофана Шекуна гостювала в батькових родичів у Ніжині. А студент Московського комерційного інституту Хведір Коломийченко проводив канікули разом із родиною.

Молодечий романтизм, стремління до досконалості вабили їх одне в одному. Через рік Марія закінчує Єлизаветградську гімназію і вступає до Московської консерваторії. Її лірико-драматичне сопрано удосконалює відомий педагог італієць Умберто Мазетті. А Хведір, із яким вони побралися 1915 року, знайомить її з українською культурою, залучивши до виступів у музично-драматичному товаристві «Кобзар». Тут із палкими промовама виступав Симон Петлюра, українці вшановували знамениту Марію Заньковецьку.

Після закінчення інституту 1917 року Хведір Коломийченко працює в Москві в обласному військово-промисловому комітеті і видає українськомовний журнал «Шлях» – вісник літератури, мистецтва та громадського життя. У першому номері, що вийшов у березні на 88 сторінках, редакція зробила програмну заяву: «Останні революційні дні дали небувале вчуття волі і відкрили широкі краєвиди політичного самовизначення та вільного життєбудівництва задля України. Сі обставини вона мусить повно і усякими засобами використати. Вітаючи український нарід з відкритою можливістю вільного життєбудівництва, журнал «Шлях» вважає прямою метою кожного українця – єднання й напружену працю. Утворення зовнішне свободних форм задля поглиблень і вільних вияв творчого духу, а також поширення, звищення і розквіт рідної культури на початку самостійності України при федеративній згоді з іншими країнами – все мусить об'єднати українців, як всенародне гасло. Ніколи в історії не було так повно поставленим перед українським народом вічне питання: бути чи не бути».

Свої твори представили М. Філянський, О. Кобилянська, М. Рильський. О. Агієнко, аналізуючи «Нове малярство: імпресіонізм і кубізм», зважає на винятковість перехідного часу, у якому треба «чутко стояти на варті всього нового, живого, щирого, глибокого, тобто всього того, що буде і що можливо в мистецтві».

Музична вдача його творчості переважно лірична. Так характеризує Б. Підгорецький композитора П. Сеницю, який здобув музичну освіту в Москві і присвятив себе українській музиці. У примітці з цим твердженням не погоджується Хведір Коломийченко. «Очевидно в Сениці є музичні твори, але основний напрям його творчості – драматизм. Понурі теми тих текстів, до котрих він клав музику, досить виразно вказують його нахил. Через те на вокальні п'єси Сениці ми дивимося не як на пісню, а на як драматичну гру. Це уривки драми, що зветься життя й в останній час – українське життя. Національний колорит духа замітний, національний дух і зміст – пануючі. І через те ми думаємо, що в особі Сениці ми маємо національного співця і виразника нових поривань національної душі нашого народу. Ми сподіваємось, що коли атмосфера нашого національного життя стане хоч трохи сприятливою для розвитку нашого мистецтва, то творчість П. Сениці буде підвалиною для нового нашого життя».

Це був єдиний випадок, коли редактор виступив на теми культури. Очевидно тому, що він особисто знав Павла Сеницю й був добре обізнаний з його творами, що в концертах виконувала Марія Шекун-Коломийченко.

У своєму журналі редактор веде рубрику економічну й політичну. «Лише добре поставлена економіка України зможе надати українському народові вагу в рядах інших країн цілого світу, – стверджує він. – Без розумно поставленого економічного діла України не може бути й речі ані про світлу українську школу, ані про краще українське мистецтво, ані про широке політичне життя на Вкраїні».

У списку співробітників нового журналу – П. Богацький, М. Жук, Г. Журба, О. Кобилянська, А. Кримський, І. Липа, М. Рильський, М. Сріблянський, Г. Чупринка, М. Шаповал. Редакційним відділом «Шляху» в Києві завідує М. Вороний.

У своїх подальших випусках щомісячник розвиває програмну заяву. Публікуючи кращі літературні твори того часу, українські й зарубіжні, аналізуючи культурно-мистецьке, економічне й політичне життя, він переконує нас у тому, що «елементи нашої національно-культурної відсталості не є елементами нашого національного обличчя». Пишучи «На сучасні теми», Хведір Коломийченко виступає як тверезий аналітик. «Винирнувши з довголітнього, запекло-вимушеного мовчання про біль української душі, перший український з'їзд рішуче і по-лицарські сказав своє значне слово про велику будуччину українського народу». «Не тільки радуватись та в долоні ляскати, а й суворо стежити за ходом українського життєбудівництва мусить український народ. Історія українського народу є справді велична по своїй інтуїції. Не шабльований цей народ, не звичайний, вищий дар зложений в ньому. І зважаючи на це, ми будемо вірити, що сучасна велика хуртовина на Вкраїні перевернеться для неї у зразкове для інших народів життя. Вірити будемо, що українським народ мудро поведе свої стежки і що не повстане на Вкраїні війни братовбивства».

У Москві в друкарні акціонерного товариства «Московське видавництво» на Великій Дмитрівці, 26 вийшло чотири номери журналу. У цей час видавництво «Шлях» опублікувало окремі книжки: дві Хведора Коломийченка «Економіка й Україна», «Революція і життєбудівництво на Україні» і О. Агієнка «Вільний театр».

У липні 1917 року політична ситуація в Україні дала змогу видавати журнал саме тут. Завершує освіту в консерваторії й Марія Шекун-Коломийченко. Подружжя переїздить до Києва. Із серпня редакція і контора журналу «Шлях» перенесені з Москви в Київ за адресою Мар-Благовіщенська, 123, п. 20. Об'єднаний 5–6 номер виходить у друкарні «Дніпро» на Костельній, 9.

Як і в Москві «Шлях» – орган незалежної думки. «Перший Універсал Центральної Української Ради – краса народної душі та серця. Другий Універсал чорним тавром наліг на людський дух... революція була не наша, не українська. Другий Універсал кинув народ під кермо московського народу. Ми пішли шляхом замкнення. До рівенства, до братерства, до соціалізму – це єдиний шлях Української революції» – читаємо в 5–6 номері. Так вважає Хведір Коломийченко. У цей час його

обирають членом Української Центральної Ради, він працює економістом міністерства торгівлі й промисловості, секретарем міністерства праці.

Рецензуючи книжечки Ю. Щириці «Земельне питання», він іронізує: «вони не можуть не узнаватись виїмком з численних брошурок, що заповнили останніми часами книжковий український простір».

Редактор-видавець оперативно, ґрунтовно і жваво відгукується на події політичного життя. Ось його думки про жовтень 1917: «Люде, що на наших очах йшли разом із українським пролетаріатом і котрі при нас же стали біля певної влади, у значній кількості думають, що настав час бути й їм генералами. Гадають, що болотом з-під шин генеральського автомобіля можна буде бруднити піших людей і надалі. Так можуть гадати виключно ті, що бажують побіди над демократією». У січні 1918 «Шлях» прагне глибше виявити творчий дух української нації. У редакторському вступі читаємо: «Політика може бути хіба що засобом утворення вищих цінностей, а ні в якому разі не керовником глибокою думкою людей, філософською мислю. Нам потрібно, аби дух вільного народу мав би свобідний доступ до найвищих щаблів культури всього людства. І тому на незалежність України ми дивимось лише, як на один з факторів напругнення, як на один з щаблів до нашої мети, як на одну із форм утворів незалежної думки».

Такому прагненню відповідає і зміст видання. Тут панує романтизм Максима Рильського, Миколи Вороного, Миколи Філянського, цікаві переклади з перських поетів Агатангела Кримського, поезії в прозі Катюля Мандеса, Миколи Вороного. Вільно виявляють себе Христина Алчевська, Ольга Кобилянська, Гнат Хоткевич, Олександр Олесь, Валер'ян Поліщук. Це були нові українські інтелектуали, розкуті і не затиснуті певною традиційною нормою, які сприймали мистецтво як особливий специфічний спосіб і знання реальності, а не як додаток до ідеології. Вони дорого заплатили за поневаження полонів, як і всі, хто присвятив себе світлому майбутньому України. «Робиться моторошно, коли уявляєш собі картину «крутовської події», де палкий ентузіазм патріотичної молоді було оддано на поталу дрібного егоїзму революційних жандармів, котрі на всьому робили собі кар'єру».

У січні 1919 року вийшло останнє 22 число журналу. Зі свідчень Марії Шекун-Коломийченко і самого Хведора знаємо, що 1919 року вони разом гастролують із концертами в Галичині, потім в Італії. Зі вступним словом про стан української музики перед концертами виступає Хведір Коломийченко. Він знаходить місце й час, щоб вкотре показати велич української нації. У відповідь – схвальні відгуки тих, хто познайомився зі справжньою українською музикою через творчість композиторів Миколи Лисенка, Дениса Січинського, Павла Сениці, Ореста Нижанківського, Левка Ревуцького, Кирила Стеценка, Якова Степового.

Через Польщу і Галичину 1920 повертаються в Київ і тут дізнаються, що їх розшукувала Надзвичайна комісія. Хведір Коломийченко прибирає прізвище Жук і переходується на квартирі М. К. Заньковецької на вулиці Великій Васильківській, 121.

Він захоплювався видатною актрисою, і можемо припустити, особисто був знайомий з нею дуже давно. Адже Заньковецька разом із сестрою Лідєю до 1913 року володіли чотирма десятинами землі в селі Комарівка неподалік від Прохорів. 1913 року він посилає з Курську в Ніжин «Ея Високородію Марії Константинівні Заньковецької» вітання з Новим 1914 роком. «Бажаю, щоб у цьому році ми знов зустрілись у Москві. Будьте здоровенькі. З великою повагою до Вас Хведір Коломийченко. P.S. Привіт Марусі по Ніжину».

З Києва 1920 року перед приходом білополяків подружжя вибирається різними способами. Але в концертних програмках 1921, 1924, 1926, 1927, 1929 років знову трапляються прізвища Марії Шекун-Коломийченко і Хведора Жука.

1921 року співачка виступає в Харкові, тодішній столиці України. Ось що написала про ці гастролі газета «Комуніст»: «Українська драма мала Марію Заньковецьку, і вона створила цю драму... Тепер ми маємо Марію Шекун, і сміливо можемо сказати, що українська опера, українська музика буде створена цією артисткою».

У березні 1924 року Шекун-Коломийченко дає безплатні концерти в Ніжині. У лютому 1925 виступає в Прохорах і Ніжині, а у квітні успішно гастролує в Москві, «Заслуга М. Шекун-Коломийченко, – пише «Правда», – що вона знайомить нас з кращими творами чисто української музики...». Того року вона дала 53 концерти в двадцяти містах, на яких побувало близько двадцяти тисяч чоловік. Рішенням народних комісарів від 31 січня 1924 року запропоновано всім облвиконкомам звільнити від місцевих податків і зборів українську артистку Марію Шекун-Коломийченко, зважаючи на художню цінність її виступів.

Під час гастролей Марію супроводжує чоловік. У програмках читаємо: «Вступне слово про сучасне становище з утворенням української опери скаже Хведір Жук»

1927 року подружжя гастролує в Ленінграді. Портрет співачки й анонс про її виступ прикрашають титульну сторінку додатку до журналу «Жизнь искусства», № 12 «Театр и зрелища». «Виконавиця – довершена вокалістка з хорошим природним матеріалом», – стверджує рецензент.

1929 року Хведір Коломийченко – уповноважений Радянської філармонії Державного центрального концертного бюро при Державних академічних театрах Москви, що організовує гастролі співачки по Закавказзю й Середній Азії. Вона виконує твори українською, італійською, грузинською, білоруською мовами, а французькі арії та романси – у власному перекладі українською. «Бадьорі революційні слова великого Шевченка і молодих українських поетів Тичини і Сосюри ще яскравіше відтіняли і без того змістовну програму концерту. Якщо до цього додати художнє виконання, гарний голос і хорошу школу, то культурне значення концерту стане незаперечним», – писала «Узбекистанская правда» 24 червня 1929 року про виступ Марії Шекун-Коломийченко в Самарканді.

Це була остання щаслива подружжя гастроль. 2 листопада 1930 року Федора Коломийченка засудили у справі «СВУ». Під час слідства в камерах НКВС він

зустрічається з викладачем Ніжинського інституту народної освіти Петром Васильовичем Одарченком, котрий кількома роками раніше давав приватні уроки сину Коломийченків у ніжинському домі Шекунів.

Для братів світла й сонця почалася кривава дорога до посмертної слави. Хведір Коломийченко повернувся із заслання через три роки, але їхній шлюб вже не склався.

Якою була доля Хведора до 1937 року, сказати важко. Марію Шекун-Коломийченко заарештували 23 вересня 1937 року за те, що вона 1920 року нелегально перейшла кордон із Польщі в Радянську Росію нібито з метою шпигунської діяльності. Через два місяці допитів її примусили підписати зізнання про те, що вона збирала розвідувальні дані, які передавала колишньому чоловікові Хведорові Коломийченку. На цій підставі у Брянську заарештовують Хведора, котрий не може повірити в зізнання Марії.

Сталося те, від чого застерігав редактор-видавець 1918 року: політика тимчасових можновладців стала «філософською мислю», що закрила доступ до найвищих щаблів культури людства, перервала традицію. Надія і віра літераторів 20–30-х років відгукнулася бідою і болем у поезії Василя Симоненка, Василя Стуса – пророків 60–70 років ХХ століття.

Уславлену співачку, оспівану схвальними рецензіями в радянській пресі й звільнену від податків за художню цінність її виступів, розстріляли 3 березня 1938 року. Цього ж року розстріляли й Хведора Коломийченка. 1956 року на запит Юрія Коломийченка про долю батьків Генеральна прокуратура СРСР реабілітувала Марію Шекун-Коломийченко і Хведора Коломийченка.

20 березня 1954 року об'єднання українських письменників у США «Слово» надіслало телеграму на адресу другого Всесоюзного з'їзду письменників, в якій відзначалося: «1930 року друкувалися 259 українських письменників. Після 1938 року друкувались тільки 36. Просимо вияснити в МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники?» До списку знищених інтелігентів треба додати й імена Марії Феофанівни Шекун-Коломийченко та Хведора Євдокимовича Коломийченка як до болю необхідну ланку у вивченні рідної культури.

Це фото зберігалося в режисера Михайла Казневського (він стоїть). Сидить подружжя Коломийченків. На зворотньому боці дарчий напис: «Я вірю, що наш

Сидять: Марія Шекун-Коломийченко, Хведір Коломийченко. Стоїть: Михайло Казневський.

шлях з Вами тільки почався... Ми пройдемо по ньому поруч з Вами і залишимо яскраве проміння, яке буде нашим світочем... Марія Шекун-Коломийченко, вересень–жовтень 1924 року. 20/Х».

Ніжинські Богомольці¹³

Олександр Богомолець

У Ніжині на вулиці Воздвиженській, яка веде до храму Воздвиження Чесного Хреста, є будинок, що вирізняється своїм виглядом поміж сусідів. Одноповерховий, з фасадом, що за переказом старожилів прикрашали дві дерев'яні колони з двома крильми-прибудовами. Тепер це приватне житло. Із 1940 року там розміщувалася служба ветлабораторії з тригектарною присадибною ділянкою. Працівники цієї служби розповідали мені про липову альтанку й бузкову алею й про якихось дворян, які всім цим володіли до революції. І тільки меморіальна дошка повідомляє, що тут з 1894 до 1906 рік жив Герой Соціалістичної праці, академік Олександр Олександрович Богомолець (1881–1946 рр.)

Дошку встановила радянська влада 1981 року з нагоди столітнього ювілею вченого-патофізіолога, який хоч був і безпартійним, але внесок його в науку не можна було не помітити й не оцінити.

І музейні фонди, і інвентарна книга на цю будівлю вперто мовчать про ніжинське коріння Олександра Богомольця, про його приналежність до однієї з найцікавіших і маловивчених дворянських родин Ніжина. Так відбувалося тому, що наша так звана новітня історія намагалася відлучити нас від нашої родової пам'яті. І росли ми, як біблейське насіння кинуте на камінь: наша віра не проростала в землю, не врожаїлась добрим колосом, а змінювалася навіть від легенького вітру.

¹³ Дрозд В. Г. Ритми життя : роман-біографія : [про О. О. Богомольця] / передм. авт.; [худ. В. М. Дозорець]. Київ : Дніпро, 1974. 236 с. (Романи й повісті. 1974 ; вип. 6).

Здається мені, що наукові здобутки академіка Богомольця в його духовній близькості з своїм родоводом через батька Олександра Михайловича Богомольця. У згадках він називає його учителем, найкращим другом, високоосвіченою та дуже справедливою людиною. Їх зближувало і разом пережите горе: смерть матері Софії Миколаївни Богомолець-Прісецької. Народившись у Лук'янівській в'язниці, де народоволка чекала присуду Київського військово-окружного суду, Олександр побачив маму вперше на Карійській каторзі вже десятирічним хлопчиком. Там вони з батьком її й поховали. Саме батько привіз Сашка в Ніжин до діда Михайла Федоровича. В очах сина Олександр Михайлович бачив дружину, яка любила і цю альтанку, і ці бузки недалеко від Графського саду.

*Ольга Богомолець із сином Андрієм
(у центрі) біля Миколаївського
собору в Ніжині 1995 р.*

У грудні 1893 року дворянин Олександр Михайлович Богомолець подає прошеніє завідувачу Гімназією при Історико-філологічному інституті князя Безбородька про прийняття сина Олександра у другий клас, який до цього навчався вдома. Свідоцтво вказує на те, що за час навчання з січня по червень 1894 року Олександр Богомолець, син дворянина, віросповідання православного, поведінку мав відмінну й лише одну четвірку з малювання. Річні екзамени з Закону Божого, російської і слов'янської мов, латині, арифметики, математичної географії, французької мови склав на «відмінно». Був нагороджений похвальним листом і книжкою Тургенева «Записки охотника».

Яким був Ніжин за тих часів? 1894 року тут створюється Історико-філологічне товариство, третє в Російській імперії. Видатні професори: М. М. Бережков, І. Г. Турцевич, В. К. Піскорський, В. І. Резанов випускали наукові збірники, виступали з публічними лекціями, пропагували наукові ідеї, що й сьогодні залишаються актуальними. Це було справді інтелектуальне середовище, яке наснажувало і студентів, і учнів гімназії.

У Ніжині діяло музично-драматичне товариство, очолюване Ф. Д. Проценком. Воно об'єднувало всі аматорські сили Ніжина. В будинку Товариства збирався хор, симфонічний оркестр, дві драматичні секції: російська й українська, а також літературна й музична.

На запрошення товариства тут виступали Марія Заньковецька з Миколою Садовським, хорова капела Кошиця з Київського університету. Студенти та гімназисти відвідували ці вистави. Імовірно, їх дивилися й Олександр Богомолець із сином.

У спогадах Г. Дядюші читаємо, що родини Адасовських і Богомольців дружили ще з початку XIX століття. Батько академіка був у дружніх стосунках з актрисою і її мамою Марією Василівною, їх близько знав і Олександр Олександрович. Про дружні взаємини тіток Богомольця Марії і Єлизавети свідчать листи, що зберігаються у фондах музею Марії Заньковецької в Києві. А двоюрідна сестра Богомольця – Наталія Лазурська була задушевною подругою актриси, про що розповідають матеріали фондів. В архіві актриси зберігається також кілька новорічних листівок від Богомольців. Дві від дружини Олександра Олександровича (1910, 1912 або 1914 рр.) й одна від самого майбутнього академіка. У спогадах Дядюші читаємо, що, будучи вже президентом АН України, він «не забував Марію Костянтинівну і, незважаючи на велику зайнятість науковою, організаційною і громадською діяльністю, відвідував її».

Справа гімназиста Богомольця вказує на те, що батько перевів його вчитися в Кишинівську першу гімназію, туди були переслані метрична довідка сина й довідка про дворянське походження батька. Можемо припустити що Сашко повертався в Ніжин разом з батьком у 1901, 1902 роках. Олександр Михайлович жив тоді під наглядом поліції. Лише 12 листопада 1902 року нагляд було припинено. Та після подій 1905 року Ніжинська земська управа отримує розпорядження губернатора про обов'язкову підписку осіб, які користуються правами державної служби, про їхню непричетність до політичних організацій протизаконного характеру. У списку тих, хто відмовився підписувати таку заяву станом на 24 листопада 1906 року, знаходимо і прізвище лікаря з Талалаївки Олександра Михайловича Богомольця.

Олександр Михайлович Богомолець і його дружина Софія Миколаївна Прісенька, народившись у 50-х роках XIX століття, належали до нового покоління молодих людей, чие розуміння історичного становища і обов'язку дворян різнилося від розуміння їхніх батьків. Титулярний радник Федір Євстафійєвич, котрий служив по виборах дворянства Остерського повіту депутатом Чернігівського Дворянського депутатського зібрання й був нагороджений орденом Святого Володимира II ступеня, пишалися своїм «благородним сословієм» і предком своїм військовим товаришем Євстафієм Петровичем Богомольцем. Саме від нього успадкували герб.

Найпередовіший і найосвіченіший клас російського суспільства, за висловом Милорадовича, своє покликання вбачав, передусім, у служінні монарху. Конфлікт батьків і дітей дворян яскраво виразив письменник Володимир Дрозд у вислові Софії Прісецької своєму батькові, відставному поручнику. «Коли серед мільйонів сліпих рабів з'являється купка зрячих, здатних на самостійний критичний погляд довкола, здатних пожертвувати життям, щоб відстояти право народу на фізичний і

розумовий розвиток у країні, де критика давно змовкла, наука похована, а філософія пішла в утриманки, їхня зрячість для обивателя здається злочинною, гріховною і задля власного спокою він перший волає до власть імущих: «Скоріше на вогнище їх!».

Із 36 років життя прихильниця мудрості Софія 11 років провела на каторзі. Двадцятирічною дівчиною брала участь у «ходінні в народ», поширювала прокламації, що закликали до боротьби проти наявного ладу. Її переконання поділяв чоловік, випускник медичного факультету Київського університету. Він вбачав своє служіння народу в просвітницькій діяльності та в безпосередній лікарській роботі. Просвітницьку місію взяли на себе й сестри Олександра Михайловича Богомольця Єлизавета і Марія. Спогади різних людей називають то одну, то іншу засновницями в Ніжині жіночого пансіону. На вулиці Воздвиженській біля церкви бачимо поховання з білого каменю. Хрест на ньому не вцілів, але зберігся напис у розгорнутій книзі: «Нет больше той любви, как если кто положит душу свою за друзей своих». Мария Михайловна Богомолец. Род. февраля 1843 года. Умерла 22 октября 1906 года». І на другому боці читаємо: «Без ропота крест свой, родная, до самой могилы несла. Любовью и лаской всех грела. Душу свою тем самым спасла». Дай, Боже, кожному з нас залишити про себе таку пам'ять.

Поховання це недалеко від дому Богомольців. Очевидно, родина відвідувала саме Хрестовоздвиженський храм. Перший, дерев'яний, на цьому місці з'явився ще 1694 року. Наприкінці XVIII століття будується новий, кам'яний. Історія його зведення пов'язана з іменем одного з останніх полковників Ніжинського козацького полку Петра Івановича Розумовського, який був двоюрідним небожем останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. На посаді ніжинського полковника Петро Розумовський пробув недовго, 1771 року передчасно помер. Невтішна вдова, Пелагея Сулима, вирішила поховати чоловіка в церкві на Магерках. А на спокій його душі пожертвувала кошти на будівництво кам'яного храму. Його освятили 1775 року. А 1792 він став усипальницею і для Пелагеї Розумовської.

Поховання, архітектурні пам'ятники, документи свідчать про добрий спадок родини Богомольців, що укорінює нас у власну історію.

1996 року до Ніжина вперше приїхала правнучка академіка Ольга Богомолец з сином Андрієм. Відомий науковець, лікар-дерматолог, а ще й український бард і політик тихо ступала вулицями і доріжками, що торували життєві дороги її предки. Молилася в старовинних соборах, знімала на відео давній дворянський дім, парк і говорила про велику відповідальність перед історією свого роду.

На фото Олександр Богомолец. Ольга Богомолец з сином Андрієм (у центрі) біля Миколаївського собору в Ніжині.

Лучицькі. Талан.¹⁴

Ролі і долі однієї української театральної династії.

У відомій п'єсі Михайла Старицького «Талан» головна героїня – актриса Лучицька – переживає складний період стосунків з часом, з театром, поготів із самою собою. Не менш складні стосунки з історією і театральним процесом переживали й інші Лучицькі – не драматургічна, а реальна театральна родина, одна з найславніших в Україні, про яку, на жаль, рідко згадують. Навіть у спеціалізованому довіднику «Митці України» представлені лише Катерина Людвіківна та Борис Болеславович Лучицькі. Перша – відома українська актриса, яка розпочала свою творчу кар'єру 1904 року, грала в трупах П. Саксаганського, О. Суходольського, І. Сагатовського, захоплювала глядача образами Марусі Богуславки, Мавки, Васси Железної, Нори, Відьми. А от Болеслав Болеславович – і актор, і режисер; із 1954 року народний артист України; виконавець головних ролей в «Украденому щасті», «Грозі», «Оводі»; постановник п'єс Толстого й Мамонтова.

Але не лише ці два імені презентують історію славної театральної династії Лучицьких, прізвищем котрих і наділив свою героїню Михайло Старицький.

Зірка ніжинського театру

Вона народилася актрисою. Із раннього дитинства дихала повітрям сцени, якій її дід, батько, дядьки й тітки, брат служили, як служать високій ідеї. Спочатку за лаштунками, а згодом і в безпосередній роботі над роллю Анжеліна переймалася отими натхненними ілюзіями, заради яких публіка й сьогодні ходить у театр. Бути органічною, переконливою їй допомагала жіноча врода й отой внутрішній трепет, що робить жінку ще привабливішою.

Вона грала в трупах діда Людвіка Лучицького та батька Болеслава Лучицького-Оршанова, уже тоді відомих театральних діячів, яких високо цінував критик Степан Петров і Максим Горький. Театральними вчителями Анжеліни були дід та батько, а ще тітка – Катерина Людвіківна Лучицька й сама Марія Костянтинівна Заньковецька. Як реліквію Анжеліна Болеславівна зберігала особисті речі Заньковецької: сценічні костюми, прикраси, що в сімдесяті роки передала в Ніжинський краєзнавчий музей. Тоді ж А. Лучицька замислилася над публікуванням спогадів про родину. Анжеліна Лучицька показала документи й поділилася враженнями дитинства з московською знайомою Есфір Смаховою, яка літературно їх опрацювала. Двадцять три сторінки машинописного тексту російською мовою читаються як художній авантюрний роман із багатьма

¹⁴ Онищенко Н. П. Лучицькі. Талан. *Дзеркало тижня*. 2008. 8 серпн. (№ 28). С. 1-2.

відомими історичними особами. Прочитавши, починаєш розуміти, звідки в Анжеліні ота польська врода, і жіночий трепет, і відданість театру...

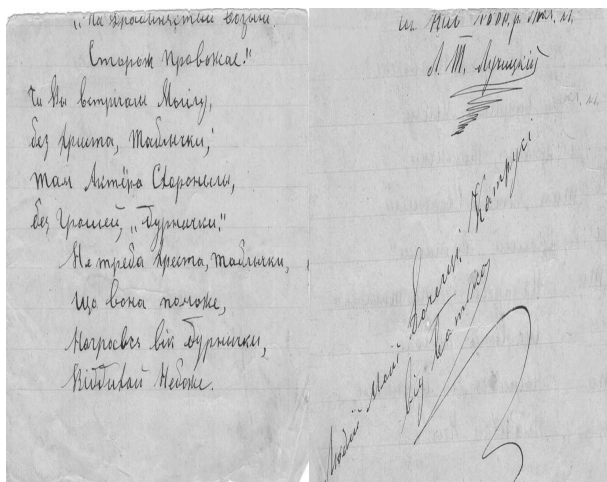
Якось у музеї, де виставлена фотографія Лучицької, уже немолода вчителька радісно вигукнула: «Я ж пам'ятаю її, Проню Прокопівну, в «Зайцях»! Тамара Василівна Коршикова, яка працювала в Ніжинському театрі разом із Лучицькими й товаришувала з Ганною Борисівною (так називали Лучицьку в театрі), розповідала про цю роль: «Кращої Проньки я ніде не бачила. З'явившись на сцені з подарунками для своїх недоумкуватих батьків, вона зримо виражала пристрасне, серйозне бажання вийти заміж. І чим серйознішою вона стає, тим комічніший ефект її гри. Лучицька представляла епоху, у якій сама виросла, її поведінка на сцені, уміння носити костюми – від того пансіону, у якому вона сама навчалася».

Ніжинський театр починався з «Украденого щастя» І. Франка. Ганну грала Анжеліна Лучицька. На любительській фотографії тих часів – проникливе обличчя з виразною мімікою. Маруся з «Марусі Богуславки» М. Старицького – провідна роль Катерини Лучицької. Її багато разів бачила Анжеліна. Але в цей образ вона привнесла і свою вроду, і свої материнські почуття. 7 грудня 1951 року Ніжинському драматичному театру виповнилося 18 років. У замітці за підписом Б. Лучицького в «Радянському Ніжині» читаємо: «Свою творчу роботу театр почав постановкою І. Франка «Украдене щастя». Серед засновників і перших акторів була Ганна Болеславівна Лучицька – заслужена артистка Української РСР. За 18 років театр поставив понад 100 п'єс, влаштував 5 тисяч вистав». У жовтні 1952 року Дмитро Гайдабура поставив у театрі п'єсу «Не судилось». «Особливо слід відмітити високу майстерність гри пані Анни Петрівни (заслужена артистка УРСР Анна Лучицька), пана Івана Андрійовича (заслужений артист УРСР Борис Лучицький) і старого Харлампія (заслужений артист УРСР Володимир Тось)», – читаємо в рецензії «Радянського Ніжина» за 15 жовтня 1952 року. «Ганна Лучицька була зіркою в колективі, світлом якої зігрівалися і за якою тягнулися, – розповідала Тамара Коршикова. – Тільки пізніше, читаючи літературу про Марію Заньковецьку, я переконувалася, що висока культура, обізнаність Лучицької саме від корифеїв українського театру».

Сцена, театр були для Анжеліни тією країною, у якій вона прожила своє життя. Народившись 1900, за 87 років творчого горіння в різних жіночих образах Анжеліна Лучицька виявила акторську індивідуальність, у якій була якась частинка й від прабабусі Юзефи, і від діда Людвіка.

Рампа з гасових ламп

Належністю до акторського братства пишалися всі три покоління родини Лучицьких. Людвік Тимофійович, хорист Одеської опери, любив підкреслити, що він – актор не випадковий, що акторами стали п'ятеро його дітей і, звичайно ж,

онуки. У родині, як реліквію, зберігали вірш діда подарований «любій донечці Катрусі».

Кого тягнуть за квартиру
В суд до мирового!!!
З кого стягують свитину
З-за долгу старого!
Кого цуплять в буцегарню
Десятники милі!
То Актора, що грав гарно
І його хвалили!

А ось як згадує батька Катерина. «Почав свою сценічну

діяльність ще в 1858 році реkvізитором, бутафором, декоратором і піротехніком Житомирського польського театру, у якому виставлялись також російські та українські п'єси. Згодом, у тому ж таки театрі, виступав у російсько-українсько-польському репертуарі як актор, співак і танцюрист, а до того ж ще й машиніст сцени. Мандрував по Україні з русько-малоросійськими трупами Журавського, Млотковського і Штейна, мав щастя виступати з геніальним Щепкіним у п'єсі «Наталка Полтавка» в ролі Петра під час гастролей в Ромнах.

Потім був актором і обер-машиністом Київського оперного театру за дирекції Бергера, де 1874 року відбулася епохальна постановка «Різдвяної ночі» М. Лисенка (лібретто і постановка М. Старицького). Оформлював декоративно, бутафорією та сценічними ефектами батько – Людвік Лучицький. З того часу у батька з'явилися дружні стосунки з Лисенком і Старицьким».

У середині XIX століття Людвік Лучицький видав дві збірки гумористичних оповідань – «Торбина реготу» та «Золота сопілка», з якими виступав на сцені. У дивертисментах Київського оперного театру з великим успіхом виконував твори Котляревського і Шевченка. Та його мрією була робота драматичного актора, і він створив невеличку «русько-малоросійську» трупу, яка складалася переважно з його родини. Це було 1888 року.

«Дідусь був високий, худий, ходив легко, впевнено, все швидко охоплював поглядом. Був нетерплячим, часом несправедливим. Однак його основною рисою була доброта», – згадує онука Анжеліна. Дідову вдачу успадкував його старший син, батько Болеслава й Анжеліни, на сцені Лучицький-Оршанов. Це про нього 1898 року театральний критики «Скиталець» так написав в «Самарской газеті»:

Оршанов из ходульной роли
Лицо живое воссоздал,
Игрое к нему добавил боле,
Чем даже автор пьесы дал.

Катерина Людвіківна Лучицька згадувала: «Коли театр Оршанова виступав 1910 року в Ніжині, Болеслав Людвікович запросив Марію Костянтинівну Заньковецьку приєднатися до них у трьох п'єсах. Приймавши запрошення, актриса запропонувала постановити «Наймичку» Тобілевича. Оршанов зробив анонс і тільки після цього зрозумів що не знає, хто буде грати Янкеля.

– Я буду, – сказав він і негайно почав репетирувати свої рядки: «Мамаша! Ідіть у хату! Там будете кричати скільки влезіть, а тут будуть люди сміятися... Таково почитанна дама з качалкою драку делает... Пожалуйте, прошу вас».

Під час вистави публіка винагородила новачка гучним ревом овацій. А Марія Костянтинівна обсипала молодого партнера поцілунками і сказала його батькові: «Твій син буде чудовим актором! Згадаєте мої слова». Пророцтво великої актриси дійсно збулося.

Між 1919 і 1921 роками Болеслав Оршанов співпрацював із батьком у місті Бузулуці Самарської губернії в Росії як актор і режисер. Спілка митців рекомендувала їх для нагородження почесними званнями. 7 серпня 1921 року Болеслав Оршанов відзначив свій 50-річний ювілей, і того самого дня місцева газета в Бузулуці «Комуністичне життя» опублікувала такий текст: «Ми глибоко засмучені тим, що товариш Оршанов-Лучицький, відомий як актор і митець, виїжджає до України, своєї Батьківщини. Він довів вірність своїй землі непересічними виступами в багатьох українських народних п'єсах».

Прощаючись із містом, Борис Оршанов випустив виставу за романом «Злочин і кара» Федора Достоєвського, у якій зіграв роль Раскольникова.

Оршанов невтомно працював над популяризацією театру в Україні. У 1920-х роках він організовував пролетарські театральні товариства та акторські школи. У 1923 і 1925-ому роках очолював драматичну школу в Ічні на Чернігівщині. Серед учнів переважно були селяни з декількома інтелігентами, які отримали практичний досвід виступів на сцені. Вчилися безкоштовно за рахунок продажу квитків на вистави.

Коли Болеслав Людвікович 1932 року в містечку Буринь організує драматичний гурток при Будинку культури місцевих цукроварів, до нього приєднуються родичі. Пригадує Володимир Юрійович Назаров, син Анжеліни Болеславівни Лучицької і Юрія Володимировича Назарова: «Жили ми при клубі, усім було важко, але потяг до культури в усіх був великий. Люди приходили на вистави зі своїми гасовими лампами. Ставили їх перед рампою, щоб освітити сцену». У цей час було прийнято рішення про створення першого робітничо-селянського театру Чернігівщини. Обласний відділ культури направляє на курси художніх керівників двадцятисемирічного Болеслава Болеславовича Лучицького. Після повернення його призначають головним режисером театру, а директором – Юрія Володимировича Назарова. Брат і сестра Лучицькі, Юрій Назаров, дружина Болеслава Валентина Білоусова, актор, пізніше директор театру Володимир Тось склали ядро колективу. Володимир Назаров розповідає, що в театрі в цей період не було чвар чи, боронь Боже, пиятики. Це було справді акторське братство, яке

мужньо зносило неустаткований акторський побут, пов'язаний із постійними переїздами, нічним життям. Театр був домом.

Болеслав Лучицький був у театрі лідером. Його акторська вправність починалася з сім'ї. А ще з трупи Олексія Суходольського, учня Марка Кропивницького, де Болеслав починав працювати. Крім уміння перевтілюватися, актор мав неабиякі музичні здібності. Він добре грав на фортепіано. Коли одного разу захворіла концертмейстер, Лучицький замінив її у виставі «Запорожець за Дунаєм». А в «Платоні Кречеті» О. Корнійчука Болеслав Болеславович не імітував гру на скрипці, а справді грав. Зі спогадів ніжинського краєзнавця Григорія Петровича Васильківського дізнаємося про виставу таке: «У кінці березня 1950 року в Ніжин приїхали українські радянські письменники О. Є. Корнійчук і В. Л. Василевська (вона тоді балотувалася в депутати Верховної Ради СРСР від Ніжинського виборчого округу). Довідавшись, що в міському пересувному театрі імені М. Коцюбинського йде вистава «Платон Кречет», письменники вирушили туди. Як розповідав потім завідувач музичної частини театру В. М. Панарін, артисти були неабияк схвилювані. Дізнавшись, що на виставі буде сам автор п'єси, Б. Б. Лучицький заспокоював: «Не хвилюйтеся, друзі, грайте так, ніби тут немає Олександра Євдокимовича». І грали ми тоді з натхненням. Олександр Євдокимович піднявся на сцену й від душі подякував артистам, і особливо Лучицькому як режисеру-постановнику й артисту, котрий виконував головну роль». Наступного дня О. Є. Корнійчук і В. Л. Василевська зустрілися в педагогічному інституті зі студентами й викладачами. Драматурга запитали про враження від вистави «Платон Кречет» на ніжинській сцені. «Здається, щоб побачити справжнього Кречета, ніжинцям не обов'язково їхати в Київ», – відповів Корнійчук. У 1936–1939 роках для участі у виставах Ніжинського театру Лучицький запрошує Амвросія Бучму, Наталію Ужвій, Марію Литвиненко-Вольгемут, Оксану Петрусенко.

У роки Великої Вітчизняної війни театр перебуває на Далекому Сході, виступає в шпиталях і військових частинах. А Болеслав Лучицький служить у військовому училищі зенітної артилерії в Ленінграді. Він прожив 60 років, на 44 менше, ніж Людвік Лучицький. Його життя було насичене, часом драматичне, подвижницьке. Натхненну працю Болеслава Лучицького належно оцінено: 1954 року присвоєно звання народного артиста України. Найбільше визнання таланту митця – любов глядачів. Актриса Ніжинського театру Тамара Коршикова пригадувала: «Репетиції в нас починалися об 11 годині. У цей час біля каси стояли в черзі люди, щоб придбати квиток на вечірній спектакль».

Перший директор¹⁵

Юрій Володимирович Назаров помер 1994 року. Помер швидко, раптово, хоч йому вже було 94 роки. «Я ніколи не пам'ятаю, щоб батько лежав хворим чи немічним», – розповідав син Володимир Назаров. – Багато перехожих у Чернігові звертали увагу на міцного, бадьорого діда, та ніхто не здогадувався, що в цьому чоловікові живе цілий культурний пласт ХХ століття. Тільки ті, що бачили Юрія Володимировича Назарова на сцені в Ніжині, а пізніше в Чернігові, пригадують його як талановитого актора. А який це був Шпак у «Шельменку-денщику»!

Коли наприкінці 80-х Д. Гранін опублікував «Зубр», батько і син Назарови звернули увагу на ім'я і прізвище: Олександр Цингер. Видатний учений-фізик працював разом із Тимофеевим-Ресовським за кордоном і... був вітчимом Юрія Володимировича. Ю. Назаров написав про це письменнику й отримав паризьку адресу Олега Олександровича Цингера, свого рідного

брата по матері. Востаннє вони бачилися 1922 року, коли Олегу було десять, а Юрій був захоплений актрисою Анжеліною Лучицькою, з якою збирався одружитися. Він і не думав тоді, що це було останнє побачення з матір'ю, вітчимом, братом. Вони від'їздили за кордон на лікування за клопотанням самого міністра Луначарського. Тільки 1934 року Юрій Назаров прочитав некролог про смерть Олександра Цингера за кордоном. Від матері та брата відомостей не було.

Олег Цингер надіслав із Парижа ксерокопію спогадів їхньої матері – Віри Павлової, – надрукованих у газеті «Новое русское слово» 1972 року. У передмові зазначається, що В. Павлова була актрисою Московського художнього театру. Мемуаристка розповідає про своє дитинство, про атмосферу дворянської сім'ї, у

Володимир Назаров

¹⁵ Онищенко Н. П. Театральна історія. *Віснi*. 1996. 31 травн. (№ 21 (72)). С. 3-4.

якій її виховували батько, няньки, гувернантки. Спогади вводять нас в інтелігентний дім, де насамперед цінувалися освіченість, доброта, де обов'язковими були відвідини і церкви, і театру. Після смерті батька вісімнадцятирічна Віра отримує місце в правлінні Московсько-Казанської залізниці. А вже за три роки Павлова вирішує готуватися до сцени. Вона вступає в драматичну школу при Філармонійному товаристві, якою керує В. І. Немирович-Данченко. Серед викладачів пригадує І. І. Іванова, який викладав у школі історію мистецтв і театру. (Гра долі: у 1907–1911 рр. Він – директор Ніжинського історико-філологічного інституту – Н. О.). Її однокурсниками стають Ольга Кніппер, Маргарита Савицька, Ніна Литовцева. Ці імена склали першу трупку Московського художнього театру. Кніппер, Шенберг, Москвіні, Качалови – ось коло людей, серед яких зростав Юрко. Молоді люди з освічених родин, для яких критерієм оцінки був талант і інтелігентність. Театр був для них храмом. Віра Павлова грає на сцені й головні, й другорядні ролі, пробує себе в костюмерній. У «Горі від розуму» вона підбирає костюми й робить зачіски, що схвалює живописець Мстислав Добужинський (живописець відвідав Ніжин 1912 року – Н. О.), «Половецькі танці» для «Російських сезонів у Парижі» Сергія Дягілева оформляє за ескізами Костянтина Коровіна. Павлова пробує грати у фільмах і навіть пише сценарії, які ставить Протазанов. У цей час Цингер видає «Початкову фізику» і «Задачник з фізики», визнаний фахівцями як один із найкращих у європейській навчальній літературі.

На жаль, Юрій Володимирович не залишив спогадів про своє дитинство і юність. Очевидно, його діяльність у військовій театральній трупі, його любов до актриси не були випадковими. Своє перше почуття він зберіг до останніх днів, навіть після того, як їхні подружні стосунки з Анжеліною не склалися. Разом із нею, її батьком і братом вони 1933 року створили Ніжинський драматичний театр. Назаров, Тось, Лучицькі творили театральне обличчя Ніжина до 1960 року. Вони не розчинилися в загальній масі і після підвищення обласним Черніговом. Для цих людей театр був батьківщиною в мистецтві, він спрямовував їхнє життя.

Юрій Володимирович був майже ровесником сина Качалова Вадима Шверубовича. Викладач школи-студії МХАТу 1976 року у видавництві «Мистецтво» випускає у світ мемуари «Про людей, про театр, про себе». Він лаконічно й емоційно розповідає про себе через біографії вже згаданих мною відомих діячів МХАТу. І серед них називає В. М. Павлову. «В. М. Павлова була ліричною і смішною Шарлоттою Іванівною, жалісною і недоладною. Їй дуже вдавався німецький акцент – м'яко і тонко» (Павлова з дитинства знала німецьку мову – Н. О.). На 297 сторінці – фото з «Вишневого саду». Віра Миколаївна в цій ролі.

Розкидані в різні частини світу, мати й син однаково віддано служили театру. Уже проживаючи в Німеччині, Віра Павлова грає разом із мхатівцями під час їхніх європейсько-американських гастролей в 20-ті роки ХХ століття. Багато про своє насичене життя міг розповісти і Юрій Назаров. Та ніхто не розпитав його про це. У

грудні 1993 року на святкуванні 60-річчя Ніжинського драматичного театру імені Михайла Коцюбинського одна чиновниця з Чернігова запитала свою сусідку: «А Назаров ще живий?»

Сцени, пережиті на війні

Правнук Людвіка Лучицького Володимир Назаров пережив стільки сильних відчуттів, що не довелося зіграти на сцені трьом попереднім поколінням його родини. Уже після смерті Володимира Юрійовича його дружина Людмила Степанівна показала мені фронтові щоденники чоловіка – поживклі листочки, списані олівцем розбірливим почерком. Тут немає дат, прізвищ, якогось ідеологічного нашарування, а є екзистенціальні враження пережитого, написані з літературним хистом.

Катерина Лучицька та Іван Сагатівський із сином Юрієм

Страшенно вражає зримо описана сцена, коли Володимир грівся біля трупа вбитого ним німця. «Я ліг поряд, притулившись до грудей убитого, який судомно помирав. Його рука обійняла мене за плечі. Я накрив його шинеллю. Тіло конвульсивно пересмикнулося. Я лежав тихо, боячись поворушитися, аби не позбавити себе приємного тепла. Труп застигав. Далекі прожектори пронизували злу темінь ночі. Кулі, тихо посвистуючи, ткали над головою тонкими нитками павутини незримі візерунки».

Скільки разів артилерист, розвідник уже відчував смерть: у засипаному окопі, у ворожому бліндажі. Затискуючи запобіжник гранати, він надіявся на диво спасіння. І воно приходило у вигляді друга Олександра або ж незнайомого румуна з ворожої армії.

«У холодному заціпенінні зустріли сімсот вісімдесят людей чорні гримучі танки. Закутані в сіру хмару пилюки, вони вискочили з-за пагорбу і, на мить причаївшись, рвонулися в гущу людей, розриваючи їх холодною сталлю гусениць. Жахливий зойк смерті вирвався з глибин душі півтисячі переляканих людей. Здавалося, здригнувся світ. Усі кинулися в степ. Переді мною миготіли наповнені страхом, широко відкриті очі, які різко змінювали знайомі обличчя. Мої ноги не могли тримати тіло. Я впав, учепився в траву скрученими судомою пальцями, неначе влазив в прохолодну вогку землю, аби не бачити, не чути, не відчувати...

Дикий тваринний страх, який інших зі швидкістю вітру відносив у степ, мене прикував до землі. Навколо була смерть – невмолима, страшна».

«Холодне осіннє сонце тонуло в крові заходу. Холодний морозний вечір швидко спускався на землю. Він був страшним. Місто палало в морі вогню. Хвилі ріки, які плюскотіли біля берега, пересипалися багряним відблиском. Широкий піщаний берег був засланий трупами. Сюди несли з усіх кінців міста поранених. Сюди вони повзли, дивлячись з надією на лівий берег і помираючи від втрати крові. Легко поранені довго повзали по холодним трупам товаришів, ховаючись від бомб, які все одно розривали це живе м'ясо, що рухалося. Кров червоними потоками стікала в Волгу, обводючи берег широкою рожевою облямівкою».

Очевидно, Назаров занотовував щойно пережиті враження. Отаке літературне переосмислення, можливо, абстрагувало його від страшної дійсності, давало силу його душі. Я не встигла розпитати його про це, доки він був живий. Володимир Юрійович ніколи не показував своїх записів ні колегам, ні студентам Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя, де вчився, а потім 40 років викладав математику майже до смерті 2003 року, залишивши про себе добрий спомин. Він більше розповідав про свою знамениту родину. Припускаю, що цей багатий родовий спадок підтримував його моральний дух. З дозволу родини Назарових-Копилових я переклала з російської на українську мову переживання солдата, що були написані раніше Василя Бикова, Віктора Астаф'єва, Віктора Некрасова, Вячеслава Кондратьєва, але вперше були видані 2008 року в Ніжинському держуніверситеті імені Миколи Гоголя.

Пригадую виступ Володимира Назарова на вечорі, присвяченому 90-річчю від дня народження Болеслава Лучицького. Високий стрункий чоловік образною літературною мовою говорив про театральних діячів своєї родини, про їхню роль в українській культурі. «Який типаж втратила сцена!» – сказав мені тоді композитор Олександр Козаренко. Може й так. Але родина надбала ще один добрий спадок, на який рівняються тепер донька Назарова, доктор біологічних наук Олена Володимирівна, онук – доктор біологічних наук Євген Копилов.

***Неминучість долі*¹⁶**

Цей текст як передмова до спогадів Анжеліни Лучицької був опублікований у часописі «Наш український дім» (№ 2, 2016 р.) Через рік 16 жовтня 2017 року його побачив у світовій павутині Богдан Сагатов зі США. Ще незнайомий тоді адресат звернувся в Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя. Його зацікавила публікація автора цих рядків і спогади заслуженої артистки України Анжеліни Лучицької.

¹⁶ Гайдабура В. М. На терезах долі. *Український театр*. 1996. № 1. С. 6-10.

– Я досліджую театральне життя Лучицьких-Сагатовських для написання своєї сімейної історії. Щиро дякую за вашу журнальну публікацію в 2016 році, – написав нам пан Сагатів електронною поштою.

Біографічний довідник «Мистецтво України» за редакцією А. В. Кудрицького, виданий в Києві «Українською енциклопедією» імені М. П. Бажана 1997 року повідомляє таке:

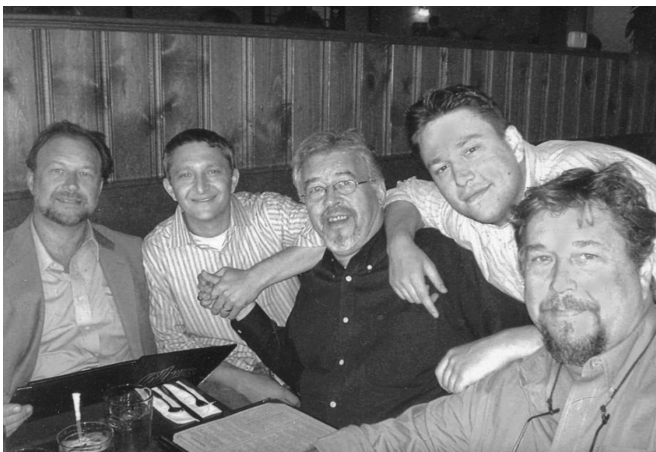
Сагатівський Іван Лукич (справжнє – Мавренко-Коток; 12.III.1882, Київ – 13. XII.1951, м. Стрий, Львів. обл.) – укр. актор, режисер і театральний діяч. На сцені – з 1898. Працював у Київському театрі «Соловцов», у трупах М. Кропивницького, М. Старицького та ін. 1902–19 створив власну трупу (у ній почала творчу діяльність О. Петрусенко). 1919–51 – актор і режисер у театрах Херсона, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Стрия. Ролі: Пузир («Хазяїн» Карпенка-Карого), Завада («Будка № 27», Франка), Окайомов («Машенька» Афіногенова). Знімався в кіно. Автор спогадів про Оксану Петрусенко.

Богдан Сагатівський

Лучицька Катерина Людвіківна (18(30). IX 1889, Київ – 25.I. 1971, там само) – укр. актриса. З 1908 грала в трупах Л. Лучицького, С. Глазуненка, Б. Оршанова, О. Суходольського, П. Саксаганського, І. Сагатівського; у театрах Києва, Одеси, Дніпропетровська, Стрия. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Васса («Васса Железнова» М. Горького). Листувалася з Л. Курбасом, листи котрого до неї опубліковані 1987.

Через місяць Богдан Богданович повідомив, що він старший з трьох синів

Родина Богдана Богдановича Сагатова

Богдана Івановича Сагатівського. Вони всі мешкають неподалік від Вашингтона. Іван Лукич і Катерина Людвіківна – їхні дідусь і бабуся в батьківському родоводі. Батько – учасник Другої світової війни. Два важких поранення та чотирнадцять легких, втрата ока зробили його інвалідом першої групи. Він помер 1961 в 43 роки.

*Могила Катерини та
Людвіка Лучицьких на
Байковому кладовищі у Києві*

«Ми знали про наш акторський родовід, – читаємо далі. – Але нам повідомили, що дідусь і бабуся загинули під час війни. З українських енциклопедій я дізнався, що це не так. Через Інтернет знайшов й інші публікації про моїх родичів Лучицьких: сина й доньку брата Катерини Людвіківни Болеслава. Це народний артист України Болеслав Болеславович Лучицький і заслужена артистка України Анжеліна Болеславівна Лучицька.

Кілька років тому друг мого молодшого брата знайшов у Києві і сфотографував спільну могилу Людвіка і Катерини Лучицьких на Байковому цвинтарі. Він також познайомився з ніжинським професором Григорієм Самойленком і отримав від нього багато додаткової інформації».

На початку 2018 року Богдан Сагатов надіслав у Ніжин на адресу Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою перші, як він назвав, чернетки англomовної історії своєї родини. Катерина Лучицька мала шість братів і сестер, і доктор

Сагатов сподівався знайти їхніх нащадків.

Як же були здивовані й зворушені донька Володимира Юрійовича Назарова Олена Володимирівна та її син Євген, учені-біологи, почувши в телефоні мою розповідь про родичів Сагатових! У цій родині теж дбайливо зберігають раритетні фото і спомини, у котрих відображені не тільки сімейні події, а й історія української культури.

Олена Володимирівна відразу ж пригадала бабусю Катаржину Лучицьку, бо так називали її в родині поляків з походження. Один із двох її синів був військовим льотчиком і загинув на бойовому посту 1949 року. Про молодшого Богдана, котрий до війни працював гімнастом у цирку, їй повідомили, що він у полоні. Він вирвався звідти до них в окупований Київ, і батьки його не впізнали – знесилений, з вибитим оком. Незабаром за ним прийшли з гестапо, і він зник назавжди.

Вона пережила сина на десять років, нічого не знаючи про його подальшу долю. К. Л. Лучицьку на Байковому цвинтарі ховали не лише родичі, серед яких була й Анжеліна Лучицька, а й українські інтелігенти, зокрема, відомий уже тоді тенор Іван Козловський. Він не приховував своїх симпатій ще з молодих років до Катаржини. Усі ці люди творили український театр.

У фондах Музею театрального, музичного та кіномистецтва України в Києві зберігається автобіографія Катерини Лучицької, що вона передала 15 березня

1954 року. Актриса шанобливо пише про батька, сценічний стаж якого становив 72 роки. Називає театральні прізвища трьох сестер і трьох братів і підсумовує: «34 Лучицьких стали артистами українських театрів».

На фото з сімейного архіву Назарових сидять: Зінаїда Васи́лівна Лучицька-Оршанова, Володя Назаров, Болеслав Лю́двігович Лучицький-Оршанов; стоять: Ю́рій Володи́мирович Назаров, Болеслав Бо́леславович Лучицький, Анжелі́на Бо́леславівна Лучицька.

Катерина на сцені з дитинства – з 1904 року. 1922 р. працювала в Київському театрі імені Марії

Заньковецької. 9 березня 1939 року до 125-річчя з дня народження Тараса Шевченка разом із чоловіком Іваном Сагатовським вони виступають в Академії Наук України.

«Так можуть грати артисти з великим багажем внутрішнім, – ділиться враженням Павло Тичина 8 жовтня 1939 року. – При погашеній електриці, при авдиторії, стомленій доповіддю, на примітивній сцені – відтворити так «Відьму» Шевченка, це значить всього себе віддати театрові, сцені».

«К. Лучицька належить до видатніших майстрів українського театру. Винесла на своїх плечах політично-національне гноблення і безперспективність дореволюційної української артистки». Це витяг ще з одного документу від 23 листопада 1939 року за підписом відомих діячів культури: Оксани Петрусенко, Гната Юри, Павла Тичини, Максима Рильського, Івана Кочерги, Панаса Саксаганського, Марії Литвиненко-Вольгемут, Івана Паторжинського.

«З перших днів Жовтня обслуговує Перекопський фронт. Як провідна артистка працює в держтеатрах імені І. Франка, імені Т. Шевченка, імені М. Заньковецької, Одеському театрі імені Революції. Завжди брала участь у культурній роботі з обслуговування Червоної Армії і Флоту. Працювала з робітничими і селянськими гуртками. За 40 років сценічної діяльності створила галерею визначних, незабутніх сценічних образів».

Автори цього звернення, уже депутати й орденоносці, вважали гідною державного відзначення Катерину Лучицьку. Але до їхнього висновку не прислухалися.

Дозволю собі припущення, що серед причин такого ставлення до актриси було її перебування в Києві під час німецько-фашистської окупації. В автобіографії вона виправдовується: «Довгий час не працювала. Але постійне переслідування і допити в гестапо про синів Богдана і Юрія, які воювали на фронті, змусили вступити в театр імені Затиркевич. Щоб не потрапити на примусові роботи до Німеччини, примкнула до групи акторів в Гайсині, Проскурові, в Стрию, обслуговуючи виставами українське населення».

10 серпня 1944 року розпочав вистави Стрийський прифронтовий театр, згодом перейменований у муздрамтеатр. К. Л. Лучицьку призначили художнім керівником. 1948 року колектив акторів приєднали до Самбірського театру й посаду, що займала Катерина Людвіківна, скоротили. Вона змушена була працювати художнім керівником дитячої самодіяльності Стрийського Будинку піонерів.

Катерина Людвіківна померла 1971 року в будинку для ветеранів сцени в Пущі–Водиці через 20 років після смерті чоловіка Івана Сагатовського. У вісімдесят років вона випромінювала енергію і приваблювала природною жіночністю. Тримаючи театральну форму, керувала аматорськими виставами, у яких брали участь ветерани. Також писала вірші.

Катерина Лучицька не була пошанована нагородами радянської влади. Розумна жінка філософськи сприймала неминучість долі. Її найбільшим скарбом було визнання її сценічної творчості. Доктор мистецтвознавства Валерій Гайдабура стверджує, що з 1909 по 1914 рік в амплу героїні молода актриса в трупі своїх братів – Болеслава Оршанова і Володимира Данченка стає молодим майстром із власним почерком, у якому гармонійно поєднувалися сильні емоції, пристрасть, рідкісна природність і аналітично-інтелектуальні засади, коли кожен образ стає неповторним поетичним творінням. Автор наукової розвідки цитує рецензії, що збереглися.

Після бенефісу в ролі Наталії з «Лимерівни» П. Мирного: «Артистка зуміла не грати, а створювати. Вона має інтелігентність почуття, ніжність і розум, котрі дають доступ до психології ролі...»

Про «Панну Штукарку» О. Володського: «У заголовній ролі Лучицька дихає щирістю і простотою. Немає фіглярування, штучності, від яких не застраховані багато артистів. Образ її не «зроблений», а життєвий. Він не б'є на ефект, захоплює безпосередністю...»

І ще: «Яка чудова Лучицька в ролі Гандзі в однойменній п'єсі Карпенка-Карого! Коли ця героїня з'явилася на сцені, зал зойкнув захоплено: на сцені стояла дівчина дивної чарівності ... Лучицька – рідкісне явище на малоросійській сцені...»

Однією з перших українських актрис Лучицька знайшла ключ до жіночих ролей у новаторських на той час п'єсах В. Винниченка «Брехня» та «Гріх». На українській сцені її натура продовжила типологію інтелігентності Марії Заньковецької.

На схилі літ видатна актриса написала молодшій колезі, котру колись бачила на сцені в ролях, такі золотодарчі слова: «Сорок років я йшла лісами та нетрями. На рідному полі зустріла квіточку яскраву. Я милувалася нею. Та квітка була ти, моя люба Лучицька Катерина. Іди ж ти, славна артистко, цим шляхом довгі-довгі роки, і нехай милуються тобою так, як милувалася тобою стара Марія Заньковецька...»

Корсетка для актриси¹⁷

2001 року в московському видавництві «Наука» вийшла книжка «Батько». У Ніжині вона представлена з таким дарчим написом: «*Библиотеке Нежинского городского педагогического университета им. Н. В. Гоголя от автора – дочери академика С. П. Королева. 20 февраля 2002 г.*»

Генеральний конструктор космічних кораблів Сергій Павлович Корольов, як засвідчують архівні документи НКВД, не приховував свого українського козацького походження. Він народився в Житомирі, а дитинство провів у Ніжині в родовому будинку матері Марії Москаленко. У родині зберігали легенду про дружбу з Марією Заньковецькою.

«Моя прапрабабуся Євдокія Тимофіївна Петренко народилася 1832 року. Вона стала другою дружиною Матвія Івановича Фурси», – розповідає Наталія Сергіївна Корольова.

У скрині в Євдокії Тимофіївни зберігалася дивна річ – стародавня корсетка зі щільного світло-блакитного шовку з червоною обшивкою, набита тонким шаром клоччя, тому що вати тоді ще не знали. Корсетка була викроєна по фігурі, а від талії йшла оборка шириною близько тридцяти сантиметрів.

*Марія Заньковецька в образі
Лимерівни*

¹⁷ Королева Н. С. Отец. Москва: Наука, 2001. Кн. 1., 333 с. ; Кн. 2., 2002. 420 с.

У Матвія Івановича й Євдокії Тимофіївни було троє дітей: два сини, Василь і Михайло, і дочка Марія – моя прабаба. Старший, Василь, що успадкував від своєї матері грецькі риси, був високим, струнким чоловіком, пекучим брюнетом з ледве опуклими очами й гарним профілем. Молодший, Михайло, пішов скоріше в батька – блондин із сірими очима, непокірливою гривною волосся й твердими великим вусами. Обидва брати вчилися в Ніжинській класичній гімназії й значилися надалі народними вчителями з козаків і почесними громадянами міста Ніжина. Старший викладав у міському училищі, молодший був сільським учителем за вісімнадцять верст від Ніжина, у Заньках, поруч із родовим маєтком Адасовських, дочка яких, Марія Костянтинівна, стала знаменитою українською артисткою зі сценічним іменем Заньковецька. За спогадами моєї бабусі, яка бачила її в будинку своїх батьків, це була гарна жінка з прекрасними чорними очима, гарною фігурою й чудесним голосом. 1875 року вона вийшла заміж за петербурзького офіцера Олексія Хлистова.

Весілля відбувалося в Заньках. Коли свято було в розпалі, наречений наказав оркестру грати мазурку, але наречена, закохана в рідну українську мову, в народні українські звичаї, запротестувала. Вибухнув скандал. І тут наречений з такою запальністю вдарив наречену по обличчю, що зламав сережку. Їхнє спільне життя не склалося. Марія Костянтинівна присвятила себе сцені. Талант її виявився рано. У першому ж спектаклі вона грала й співала з таким почуттям, що в самої текли сльози, а зал ридав – так згадувала Марія Матвіївна, яка була з нею добре знайома. До речі, саме артистці Заньковецькій Марія Матвіївна подарувала стародавню корсетку своєї матері.

Будучи вже відомою українською акторкою, М. К. Заньковецька не поривала зв'язків із Ніжином. Вона щорічно приїжджала сюди з трупою П. К. Саксаганського й М. К. Садовського з Києва, де тоді жила й працювала. Вони ставили в ніжинському Літньому театрі кілька п'єс за сезон, зокрема, «Циганку Азу», «Наталку-Полтавку», «Суєту» та інші.

У гості до Марії¹⁸

4 серпня 2014 року виповнилося 160 років від дня народження першої народної артистки України Марії Костянтинівни Заньковецької. Як учасниця чотирьох ювілейних святкувань у Ніжині й Заньках я з цікавістю спостерігала за зміною персонажів навколо головної героїні протягом останніх двадцяти років.

¹⁸ Онищенко Н. П. У гості до Марії. *Слово Просвіти*. 2014. 4-10 лист. (ч. 44). С. 4.

Представники різних політичних сил, патетично вшановуючи видатну постать біля її пам'ятників, намагалися приписати їй свої переконання. А насправді ж Марія завжди була українською актрисою й українською громадянкою. І саме тому вона відмовилася перейти на російську сцену. Її талант був винятково національним, і це визнавали і Симон Петлюра, і Костянтин Станіславський, і Петро Чайковський, і Антон Чехов...

Ольга Новак

Їй пощастило реалізуватися в XIX столітті, коли вкотре вибухнув інстинкт самозбереження нації. І не просто в мистецтві, а саме в українському театрі. Багато її однодумців і партнерів по сцені пізніше поплавилися за це життям.

Мистецька таїна Заньковецької починалася в рідному селі, на честь якого і взяла собі сценічне псевдо сьома дитина в родині дворян Адасовських. Маленьку дівчинку пам'ятають давнє озерце і старезні дерева в колишній поміщицькій садибі, церква, перероблена в радянські часи під клуб, біленькі хатинки під вишневими та яблуневими садками... Росяна ранкова тиша, солов'їні співи під зоряним небом гармонізували дівочу душу. Оцю театральну камерність, сценічний передвиставковий спокій, що ось-ось завирує щирими глибокими почуттями, зберігають заньківчани.

1960 року, коли в Україні святкували 100-літній ювілей видатної української артистки (а тоді день її народження помилково датували 1860 роком), у столицю поїхали заньківський сільський голова Тимофій Мірошніченко, секретар партійної організації, вчитель біології Федір Кириченко і колишній робітник Адасовських Іван Карпенко. Усіх їх запросили в президію урочистого засідання.

– Піднімаючись на сцену, дід Іван розгубився від спалахів фотоапаратів і впав на сходах. Тож виступати від його імені довелося моєму чоловікові, – згадує Марія Логвинівна Кириченко. Саме Федір після цієї події почав турбуватися про створення музею першої народної артистки України в селі, де вона народилася. Ініціативу підтримали і в Києві. Внучата небога Заньковецької Галина Дядюша подарувала більше сотні книг. Театральне товариство – стільці для клубу. Учителі разом зі школярами почали збирати експонати. Родина Софії Шафрай віддала дзеркало, подароване їй Марією Заньковецькою. Знайшовся і вишитий родинний рушник Адасовських, і мереживо ручної роботи самої актриси, і фотографії відомого ніжинського фотографа Олександра Серебреніка. Старші покоління

Садиба Адасовських у селі Заньки

пам'ятають його фотосалон у центрі Ніжина з великим портретом Марії Заньковецької у вітрині. Можна тільки здогадуватися про те, що фотограф був серед тих щасливчиків, котрі бачили Заньковецьку на сцені, безпосередньо спілкувалися з нею. Він, очевидно, сфотографував актрису у своєму салоні в образі Лимерівни.

Зібране спочатку розмістили в окремій кімнаті – кухні-їдальні Адасовських. Пізніше поміщицький дім повернули на подвір'я їхньої садиби біля школи. І 1964 року відкрили музей.

Було багато гостей із Ніжина, Чернігова, Києва. Гарно виступала Наталія Ужвій, інші театральні діячі. Співав Дмитро Гнатюк. А відповідальною за музей призначили вчительку Марію Кириченко. Їй на роду було написано опікуватися добрим іменем і славою знаменитої землячки. Адже її дід, мамин батько Петро Мірошніченко, сільський кравець, обшивав багатодітну родину поміщика Костянтина Адасовського.

– А Занько я по батьку. І нас тут півсела Заньків. Кажуть, що прізвище походить від засновника села козака Занька, – розповідала мені Марія Логвинівна, випускниця Ніжинського педінституту імені Миколи Гоголя, перший директор музею на громадських засадах.

Вона оберігала його чотири роки поспіль: поповнювала експонатами, приймала гостей, разом з акторами Львівського театру імені Марії Заньковецької влаштовувала «Театральну осінь», проводила екскурсії та готувала екскурсіводів зі своїх учениць. Найкраще це виходило у її доньки Людмили Кириченко й Олі Новак. Вивчення творчої спадщини видатної землячки, спілкування з її внучатими

небогами Іриною Толочко й Галиною Дядюшею наповнювали повсякденне життя вчительки і школярки високим змістом. Недарма ж онука Марії Кириченко Олесь Вакуленко стала заслуженою артисткою України. А Ольга Новак – вчителем-методистом в рідній Заньківській школі, відмінником освіти України.

Коли 2009 року сільську школу закрили як неперспективну, Ольга Григорівна почала працювати в музеї і в порожньому шкільному приміщенні створювати етнографічний відділ. І знову небайдужі заньківчани почали приносити сюди родинні скарби: вишиті й виткані сорочки, рушники й настільники, горнятка й глечики, скрині й кошики. Усе це розмістилося у трьох постійних експозиціях: світлиці й повітці, фітотравах і лубку. Вишиті картини, оті Оленки з оленями, дівчата з коромислами, червоні маки у глечиках, які сільські трудівниці перезнімали одна в одній, нагадали мені вишуканий смак бабусиною хатнього затишку. Найкращу кімнату віддали під Свято-Миколаївську православну церкву, а шкільний коридор – під виставкову залу.

– Навколо руйнація, а ми створюємо історичні пам'ятки, – підбадьорювала директор маленький музейний колектив. Тому що все це комплектували, білили, клеїли, ремонтували ентузіасти без державного фінансування. Напередодні ювілею голова Ніжинської райдержадміністрації Ігор Смаль прислав своїх працівників, які зробили косметичний ремонт фасаду. У гості до Марії під затінок старих дерев він привіз народних депутатів України Руслана Марцинківа й Богдана Бенюка. Народний артист України більше говорив про внесок Марії Заньковецької в розвиток українського театру, а декана філологічного факультету Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя, літератора й журналіста Олександра Забарного наснажував щирим патріотизм видатної актриси, що виявлявся не тільки на сцені.

Ліричне спілкування підтримали аматорські мистецькі колективи району, короткою, але змістовною екскурсією Ольга Новак. Вона дякувала гостям і меценатам, сільській раді, чернігівському земляцтву в Києві, від імені якого бурківчанин Петро Захарченко подарував музею ноутбук. А Ніжинська районна рада додала до нього принтер.

У Ніжині біля пам'ятника актрисі Олександра Скобликова, встановленого тут 1993 року, людей зібралось набагато менше, ніж у Заньках. Це були працівники культурних установ, які оцінили інсценізацію студентів Ніжинського училища культури й мистецтв імені Марії Заньковецької класу Ганни Савченко-Бельської. Директор цього закладу Людмила Єрмольченко, директор Ніжинського українського драматичного театру імені Михайла Коцюбинського Юрій Муквич, міський голова Анатолій Лінник говорили загальновідомі для освіченої публіки слова про талант нашої землячки. Але не знайшли часу, щоб зайти в художній відділ Ніжинського краєзнавчого музею й ознайомитися з постійною експозицією, що розповідає про внесок Марії Заньковецької у формування культурного середовища в місті. Відмовилися і від моєї пропозиції пройти якихось 300 метрів,

щоб побувати в колишній Ніжинській садибі матері актриси, де на початку ХХ століття збиралися студенти, учителі, любителі театру...

Тут відбувалися репетиції аматорських вистав, що їх учасники та глядачі пригадували до самої смерті. Харизма Заньковецької наповнювала високим змістом їхнє провінційне існування. Ім'я актриси стало сімейною реліквією для багатьох поколінь в мистецьких і наукових родинх Ніжина, про які йшлося в попередніх нарисах.

Саме з ініціативи Заньковецької 1898 року в Ніжин приїздить український театр. Спектаклі відбувалися в Народному домі. Керівники земства дозволили п'єсу І. Карпенка-Карого «Розумний і дурень». Восени 1900 року в Ніжині побувала трупа Марка Кропивницького, у складі якої були Панас Саксаганський, Микола Садовський, Марія Заньковецька. Вистави показували на сцені Народного дому та в клубі Дворянського зібрання.

Актриса приїздила в материн дім на відпочинок після гастролей. Сезон 1904–1905 років вона ніде не працювала, тому, живучи в провулку Сучковому, грала разом із ніжинськими аматорами в Народному домі. У цей час тут ставили «Марусю Богуславку» М. Старицького, «Назара Стодолю» Т. Шевченка, «Грозу» О. Островського, «Підступність і любов» Ф. Шіллера.

1905 року під час єврейського погрому, спровокованого чорносотенним «Союзом руского народа», Марія Костянтинівна була серед тих ніжинців, які зупиняли очманілий натовп.

1906 року Заньковецька показує своїх вихованців Миколі Садовському, і він зараховує їх у свою трупу в театр, який відкрився в Полтаві. 1909 року актриса з особистих причин залишає «Театр грамотності» Садовського і знову повертається в Ніжин, безпосередньо керуючи виставами гуртківців. Афіша, виставлена в Ніжинському краєзнавчому музеї, сповіщає: «У залі Дворянського клубу, у п'ятницю 24 лютого 1912 року, Ніжинським українським драматичним гуртком з участю Марії Костянтинівни Заньковецької буде поставлена «Наймичка», драма в п'яти діях І. Карпенка-Карого». Цей раритет в 60-ті роки передала учасниця гуртка і сусідка актриси Євгенія Тарнавська. 1922 року її брат Дмитро Грудина створює й очолює в Ніжині Державну театральну студію імені Марії Заньковецької, мета якої – «боротися з безграмотним малоросейством шляхом постановки класичного українського і світового репертуару». 8 серпня відбувся перший виступ студійців. Виконували твори українських письменників, а також фрагменти інсценізації Леся Курбаса поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки». 28 серпня студійці показали трагедію «Гетьман Дорошенко».

Зоря Заньковецької не згасає для тих, кому батьки, бабусі й дідусі розповідали про особисте знайомство з актрисою, безпосередню співпрацю з нею на сцені. Вона освітлює життєвий шлях тим ніжинцям, які простір цього міста сприймають не в географічному вимірі, а як поняття власної долі, і відчуття його духовного середовища в них неймовірно сильне. Присутність тут Марії Заньковецької засвідчує не тільки меморіальний будинок її матері на околиці. У

центрі на вулиці Гоголя, де тепер стоїть пам'ятник мореплавцю Юрію Лисянському, височіла будівля Дворянського клубу, у якому виступала цариця української сцени. Цікаві спогади про відвідини тут дворянського балу Тарасом Шевченком 1846 року залишив Олександр Кониський. І тому ювілейного для обох 2014 року мої культурні земляки запропонували написати ці видатні імена на одному пам'ятному знаку у скверику Лисянського. Адже театральні рецензенти відзначали, що Заньковецька на сцені виразила біль української нації так само геніально, як Шевченко у слові.

Якщо не дотягує місцевий дотаційний бюджет до належного вшанування Заньковецької, як заявив один районний посадовець, то зініціюйте створення благодійного фонду її імені й маленькими кроками піднімайтеся до її мистецьких і людських вершин!...

Наша землячка талантом і працездатністю створила власне ім'я в історії української культури. Сила її таланту вивищила Україну в культурі світовій. Це національне надбання насажує краєзнавців і театрознавців на цікаві дослідження. Серед книжок подарованих музею в Заньках до стоп'ятдесятирічного ювілею, театрознавче дослідження-есе Володимира Корнійчука «Ave, Maria! Або психологічні особливості акторської творчості Марії Заньковецької», видане в Ніжині Центром гуманітарної співпраці з українською діаспорою Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя за сприяння благодійного фонду «Ніжен».

«Могутній талант, який би зробив честь найкращій європейській сцені». «Талант винятковий, свій, національний. Я б сказав – істинно народний». Цитує автор Симона Петлюру та Костянтина Станіславського. І таїна цієї народності починалася в рідному селі, з уважного спостереження за непростим життям сільських жінок, котрі на сцені вражали в образах Олени («Глитай, або ж павук»), Зіньки («Дві сім'ї») Марка Кропивницького, Харитини («Наймичка»), Софії

Марія Кириченко та Ольга Новак

(«Безталанна») Івана Тобілевича. У тогочасному дозволеному цензурою українському репертуарі Заньковецька геніальною грою зуміла поєднати і Шекспіра, і Гете, і Шіллера, і Островського.

2004 року до Марії в Заньки приїздили земляки з Києва, серед них Юрій Мушкетик і Леонід Горлач. Із шанобливою й емоційною промовою виступив дослідник її життя й творчості Анатолій Кудрицький. Гостей зустрічали і Марія Кириченко, і Ольга Новак.

Ще викладаючи українську мову й літературу в Заньківській загальноосвітній школі I-II ступенів, вона підготувала методичну розвідку «Незабудковий квіт таланту Марії Заньковецької», що рецензенти з Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти рекомендували для проведення заочних екскурсій, літературно-мистецьких читань, оглядових уроків-лекцій, виховних заходів. «Ми, сіячі розумного, доброго й вічного, повинні дбати не лише про інтелектуальний потенціал майбутнього нації, а й про його високоморальний, духовно багатий, естетично зрілий образ, – вважає Ольга Новак. – Для цього треба створити такі умови, щоб дитина перебувала під постійним впливом формування особистості найефективнішими є шляхи пізнання від рідного до чужого, від близького до далекого, від національного до світового».

Ольга Григорівна сумує за своїми учнями, котрі під її керівництвом писали твори «Мала Батьківщина великої актриси», «Стежками Мані Адасовської», брали участь у літературно-мистецьких читаннях «Фольклор і етнографія у творчості Заньковецької», у театралізованих святах «Вечорниці у Марії», «Улюблені пісні Марії Заньковецької». Ці шкільні форми роботи можна перенести в музей, об'єднавши для цього зусилля його працівників і педагогів Ніжинщини та Ніжина. Адже в художньому відділі міського краєзнавчого музею імені Івана Спаського одна з кімнат розповідає про вплив першої народної артистки України на театральне життя міста. Це вже готовий туристичний маршрут з Ніжина до Заньок «У гості до Марії». Ніжинський коледж культури й мистецтв імені Марії Заньковецької разом з Ніжинським академічним драматичним театром імені Михайла Коцюбинського мають творчий потенціал, щоб поновити в Заньках «Театральну осінь». Під патронатом управлінь культури та освіти райдержадміністрації можна проводити у Заньках конкурси читців, а переможців нагороджувати екскурсією в Київський музей Марії Заньковецької. А можливо, і київських екскурсиводів зацікавить дорога до Заньковецької зі столиці в Заньки через Ніжин? Чи не підтримає їх київське земляцтво?

2017 року в садибі Адасовських у Заньках уперше організували й провели фольклорне свято. Разом із глядачами другого в серпні 2018 я прислухалася до автентичного співу літніх жінок із Бобровиці, молодших – із Глухова. Здається мені, що їм теж було б цікаво почути кращі зразки українського фольклору у виконанні професійних солістів і колективів зі столиці, з інших міст України. І це буде найкращим пам'ятником Марії Заньковецькій до 165-річчя від дня її народження.

НАДІЯ ОНИЩЕНКО – член Національної спілки журналістів України. Закінчила факультет журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Працювала кореспондентом, заступником редактора газети «Ніжинський вісник», власним кореспондентом газети «Деснянська правда». Друкувалася в газетах «Урядовий кур'єр», «Слово Просвіти», «Дзеркало тижня».

Редактор та упорядник науково-популярних і літературно-художніх видань «Євреї в Ніжині» (Ніжин, 2001), «Як це було...» Діни Грудіної (Ніжин, 2010), «Сила душі» Володимира Назарова (Ніжин, 2008).

Автор численних публікацій на краєзнавчу тематику в науково-популярних збірниках «Греки в Ніжині», «Поляки в Ніжині».

Як директор Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою Ніжинського держуніверситету імені Миколи Гоголя редагує науково-популярний журнал для вчителів України та діаспори «Наш український дім» та газету «Український дім».

Джерела та література

1. Онищенко Н. П. Будинок Заньковецької: поки не пізно. Просвіта. 1994. № 4-5. С. 8.
2. Онищенко Н. П. Де ж вчився батько Заньковецької? Деснянська правда. 1998. 30 квітн. (№ 68). С. 7.
3. Онищенко Н. П. Згасла зоря. Деснянська правда. 1997. 12 серпн.(№72). С.5-7.
4. Онищенко Н. П. Віртуоз. Ніжинська панорма. 1999. 28 травн. (№ 13). С. 5.
5. Відділ держархіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 417. оп. 1. С. 924.
6. Онищенко Н. П. Оксана Булига. Вісті. 1995. 10 лют. (№ 5(6)). С. 8.
7. Онищенко Н. П. Театральним шляхом з Ніжина до Мельбурна. Слово Просвіти. 2010. 17 бер. (№ 11). С. 1-2.
8. Грудіна Д. Д. Як це було... Сімейна хроніка в контексті історії. Ніжин: «Гідромакс», 2010. 60 с., іл.
9. Онищенко Н. П. Дарія Левченко і Прокіп Сірик. *Вісті*. 1995. 26 травн. (№19 (20)). С. 3.
10. Личманенко В. В. Спогади про Дарію Родіонівну Левченко її онуки Вікторії Василівни Личманенко. З архіву автора.
11. Онищенко Н. П. Чарівник флейти. *Ніжинська панорама*. 1999. 16 квітн. (№ 7(11)). С. 2-3.
12. Онищенко Н. П. Чому зчорніла червона троянда. *Культура і життя*. 1997. 25 червн. (№ 24). С. 4.
13. Дрозд В. Г. Ритми життя : роман-біографія : [про О. О. Богомольця] / передм. авт.; [худ. В. М. Дозорець]. Київ : Дніпро, 1974. 236 с. (Романи й повісті. 1974 ; вип. 6).
14. Онищенко Н. П. Лучицькі. Талан. *Дзеркало тижня*. 2008. 8 серпн. (№ 28). С. 1-2.
15. Онищенко Н. П. Театральна історія. *Вісті*. 1996. 31 травн. (№ 21 (72)). С. 3-4.
16. Гайдабура В. М. На терезах долі. *Український театр*. 1996. № 1. С. 6-10.
17. Королева Н. С. Отец. Москва: Наука, 2001. Кн. 1., 333 с. ; Кн. 2., 2002. 420 с.
18. Онищенко Н. П. У гості до Марії. *Слово Просвіти*. 2014. 4-10 лист. (ч. 44). С.4

Зміст

Те, що розворушує приспану пам'ять.....	4
Ім'я як реліквія.....	6
Де ж учився батько Заньковецької?.....	8
Згасла зоря.....	11
Віртуоз.....	13
Оксана Булига.....	15
Театральним шляхом з Ніжина до Мельбурна.....	17
Заручники епохи.....	20
Мама Женя.....	26
Мама Фіра.....	30
Наші мертві чують нас.....	31
Дарія Левченко і Прокіп Сірик.....	34
Чарівник флейти.....	35
Журналіст і співачка.....	38
Ніжинські Богомольці.....	44
Лучицькі.Талан.....	48
Зірка ніжинського театру.....	48
Рампа з гасових ламп.....	49
Перший директор.....	53
Сцени, пережиті на війні.....	55
Неминучість долі.....	56
Корсетка для актриси.....	61
У гості до Марії.....	62

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою
Бібліотека імені академіка М. О. Лавровського*

Науково-популярне видання

Онищенко Надія Петрівна

З золотого гніздечка Заньковецької

Коректор: **Бобрик Д. М.**

Макет: **Моціяка О. П.**

Верстка: **Морозов О. С.**

Фото: Олени Іваницької, Сергія Ковальова, Олександра Василенка, з фондів
Ніжинського краєзнавчого музею імені І. Спаського, з архіву автора.